

נוסח האר"י והפולמוס על מנהגי התפילה בדורות שלאחר גירוש ספרד

סדר תפילה שמתפלל אני נשתנה מנוסח אבותי, ולא עוד אלא שאני הולך ומחליף נוסח בנוסח וסדר בסדר. וכי היאך אדם משנה מנוסח אבותיו ומחליף סדר בסדר, אלא טלטולים שניטלטלתי מתחילתי ועד עכשיו גרמו לכך [...] וכדי שלא לפרוש מן הציבור הייתי מתפלל בכל מקום כפי נוסח שלו. מתוך כך נתרגלתי להתפלל בנוסחאות שונות. יודע הייתי שאסור לשנות מנוסח לנוסח, אבל מפני לאו של 'לא תתגודדו' ומפני שחביבה תפילת הרבים התרתי לי לשנות.

ש"י עגנון, ולא נכשל

א. מבוא

ר' יצחק לוריא (האר"י), מחשובי המקובלים שפעלו במאה הט"ז, יצר קבלה חדשנית ביותר אשר עיצבה במובנים רבים את פני הקבלה במאות השנים הבאות. עם זאת, האר"י עצמו כמעט שלא כתב את תורותיו, ורובה המוחלט של קבלתו הגיע לידינו באמצעות התיווך של תלמידיו ובמיוחד ר' חיים ויטאל (רח"ו), תלמידו הקרוב ועורך כתביו. מפעלו הספרותי הגדול ביותר של רח"ו היה ספרו עץ חיים, בעל שמונת השערים, ובהם גם 'שער התפילה' העוסק בכוונות התפילה לימות החול, לשבתות ולמועדי השנה.¹ מלבד הפירוט הנרחב של הכוונות השונות לכל מילה ממילות התפילה כפי שקיבל

* פירותיו הראשונים של מחקר זה הוצגו במסגרת קבוצת הלימוד 'היכן נמצאת צפת?' שהתקיימה במרכז אליישר שבאוניברסיטת בן-גוריון בנגב בראשות פרופ' חביבה פדיה בשנת תשע"ה. תודתי למשתתפים על הערותיהם ועל תגובותיהם. תודה נוספת לר' יוסף אביב"י, לאליעזר באומגרטרן, לאסף תמרי וכן לקוראים האנונימיים של מערכת דעת, שקראו טיוטה מתקדמת של המאמר והעירו הערות חשובות. העלאת דברי האר"י על הכתב ודרכי העריכה של תלמידיו כולם ושל רח"ו בפרט זכו לאחרונה לניתוח מדוקדק אצל ר' יוסף אביב"י בחיבורו רחב היריעה קבלת האר"י, ירושלים תשס"ח. על כוונות התפילה של האר"י ליום חול, ראו א' ספראי, "ולואי יתפלל האדם כל היום כולו" – הכוונות היומיומית של האר"י ואורח החיים שהן מעצבות, דעת, 77 (תשע"ד), עמ' 143-181.

מרב, רח"ו סיפק גם את נוסח תפילה שקיבל מהאר"י. רח"ו כלל נוסח זה בתוך 'שער התפילה', והוא מצוי לאחר הכוונות לתפילת שחרית של יום חול:

ועתה אכתוב נוסח התפלה שקבלתי ממורי ז"ל [...] וכדי שלא אאריך אכתוב סדורו כפי דפוס הסידור גדול של כל השנה ממנהג ספרד הנדפס בשנת רפ"ד ליצירה.²

בדברים אלה אמנם לא ציין רח"ו במפורש כי האר"י התפלל מתוך סידור נוסח ספרד, אולם ההתבססות על סידור זה מעלה את ההשערה כי זהו הנוסח הקרוב ביותר לנוסח התפילה שקיבל מרב.³ השערה זו מתחזקת לאור מגוון המקומות שבהם ציין רח"ו כי האר"י העדיף את נוסח ספרד על פני זה האיטלקי,⁴ המוסתערבי,⁵ הרומאניוטי⁶ או האשכנזי.⁷ לכך יש לצרף את הקהילה הספרדית במצרים, שאליה ככל הנראה השתייך האר"י לאורך מרבית שנותיו, לצד דמויות כמו דודו מרדכי פראנסיס או רבו הרדב"ז, וכפי שבא לידי ביטוי אף בכתב ידו הספרדי.⁸

- 2 ר' חיים ויטאל, **שער הכוונות**, ירושלים תשס"ד (להלן: רח"ו, **שעה"כ**), נ"ג-ד.
- 3 בספר המנהגים של רח"ו, שנכתב ככל הנראה בשלב מוקדם של כתיבתו, הובאו דברי האר"י בנוסח מעט שונה: 'ענין נוסח התפלה והסדר אני כותב כפי דפוס הגדול של כל השנה של הספרדים של דפוס כל הברכות הראשונות עד פרשת העקידה כי שמעתי ממורנו זלה"ה (א' ישראל, 'ספר המנהגים של האר"י ז"ל, שחיבר הרח"ו ז"ל, **מקבציאל**, כג [תשנ"ז], עמ' רצד, ור' שם בדברי ההקדמה של ישראל וכן בנוסח המקביל אצל ר"מ טיינקי, **ספר הכוונות**, ונציה ש"פ, ד ע"ב). מנוסח זה עולה כי ההתבססות על הסידור הספרדי היא רק עד פרשת העקידה. זאת ועוד, אמנם בספר המנהגים ציין רח"ו שקיבל מרב את נוסח הברכות, אך בהמשך הדברים שבשעה"כ כתוב בדיוק ההפך: 'הנה כל הברכות הנאמרות בשחר קודם התפלה **לא קבלתי ולא שמעתי** ממורי ז"ל' (רח"ו, **שעה"כ**, ההדגשה שלי). קשה ליישב בין העדויות השונות והסותרות הללו, אולם בשני המקרים ההמשך דומה, כאשר רח"ו מעיר על מנהגו של האר"י לומר את ברכת 'הנותן ליעף כח' ועל החלוקה שלו של ברכות התורה לשתי ברכות נפרדות.
- 4 רח"ו, **שעה"כ**, עה ע"ד, לעניין פסוקי 'צדקתך'. בפרי עץ חיים הנוסח הוא: 'ולא כסדר האשכנזים והאיטליאנים' (ר' חיים ויטאל, **פרי עץ חיים**, ירושלים תשכ"א [להלן: רח"ו, **פע"ח**], חלק ב, שער השבת, פרק כג, עמ' תמג).
- 5 רח"ו, **שעה"כ**, טו ע"ב, לעניין נוסח הקדיש.
- 6 בברכת 'תשכון' שאינם אומרים את המילים 'וכסא דוד עבדך במהרה תכין' (רח"ו, **פע"ח**, חלק א, שער העמידה, פרק יט, עמ' רמו, ור' במקבילה אצל הנ"ל, **שעה"כ**, נא ע"ג, שם לא נזכרים הרומאניוטים באופן מפורש). כך גם ייתכן כי ההדגשה של ר' יצחק כהן כי האר"י נהג שלא לומר 'על הנסים' ביום שני של פורים (שם, קט ע"א, ור' להלן, הערה 9), קשורה למנהג הרומאניוטי לאמרה (ראו ש' רוזאניס, **דברי ימי ישראל**, תל אביב תר"ץ, חלק א, עמ' 207).
- 7 הוא ביקר את מנהג אשכנז לסמן את מיקום הראש בטלית (רח"ו, **שעה"כ**, ה ע"ב, וראו שו"ת הרדב"ז, ח"ד, ורשא תרמ"ב, סי' מה, ה ע"ב), את נוסח אשכנז 'התקין מאורות' (רח"ו, **שעה"כ**, נא ע"ג) 'סובבים אותו' (שם, ע"ד), וכן את הנוסח 'שרפים ואופנים וחיות הקדש', שאותו תיקן על פי הנוסח המצוי בתיקוני זוהר (שם). זאת ועוד, רח"ו ציין כי שאל את אמו של האר"י על דרך הכנת החרוסת של רבו, והיא נתנה לרח"ו את המתכון השונה ממנהג האשכנזים (שם, פג ע"ד). הכרעותיו כנוסח ספרד עולות ממקומות נוספים כמו מנהגו בקריאת התורה (שם, עג ע"ג), פסוקי 'צדקתך' שבמנהג של שבת (שם, עה ע"ד) וכן נוסח הסליחות (שם, פט ע"ד).
- 8 על תקופת מגוריו במצרים ראו ד' תמר, **מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח**, ירושלים תשמ"א, עמ' 70-85; א' דוד, 'הלכה ופרקמטיה בתולדות האר"י', **מחקרי ירושלים במחשבת**

עם זאת, מצויים גם כמה מקורות המצביעים דווקא על זיקתו למנהג אשכנז. מלבד שם משפחתו, המעיד על זיקה אשכנזית ברורה, מצויות עדויות כי האר" היה בבית הכנסת האשכנזי שבצפת ואף נשא שם דרשה,⁹ וכן שהיה ברשותו מחזור תפילה אשכנזי שעליו הוסיף הערות ופירושים.¹⁰ כך גם בכמה מקומות העדיף האר" דווקא את נוסח אשכנז,¹¹

ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 107-123. כך גם תשבי בוויכוחו עם אידל על שאלת המשיחיות הצפתית הדגיש את זיקתו של האר" לתרבות הספרדית בת זמנו: 'מקובל צפתי, שנולד בירושלים לאם ספרדית וגדל במצרים בבית דודו הספרדי שנעשה גם חותנו, מוריו בקבלה היו ספרדים מובהקים, ואחוזו האשכנזים בחבורת תלמידיו היה זעיר מבחינה איכותית וכמותית כאחד, וכל "אשכנזיותו" היתה מקופלת במוצאו העדתי של האב ר' שלמה לוריא, שחכם הרוזים המשיחיים לעתיד לבוא נתייחס ממנו בהיותו בן שלוש שנים!' (י' תשבי, 'חדשנות מדומה בחקר הקבלה', ציון, נד [תשמ"ט], עמ' 490). בירור מפורט של תולדות חייו של האר" וסיכום המחקר על אודותיו נעשו אצל ח' פלאי, קבלת האר"': היבטים הלכתיים ומטא-הלכתיים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, באר שבע תשע"ד, עמ' 92-103. טובה בארי הצביעה על הפיזיטם שחיבר האר" כתחום נוסף שבו ניכרת ההשפעה הספרדית על יצירתו (ט' בארי, 'שני שירים חדשים של ר' יצחק לוריא אשכנזי [האר"]', ובחינת מכלול השירים המיוחסים לו', פעמים, 128 [תשע"א], עמ' 21-22). לעומת זאת, אלקיים ביקש לראות את פעילותו של האר" בתחום השירה דווקא כהתנערות מהשירה הספרדית השכלתנית ופתיחת פתח לשירה המיוסדת על אדני הקבלה (א' אלקיים, 'אומר בשבחין: על ארס-פואטיקה להאר" שיכור האלוהים', הפיטס כצוהר תרבותי – כיוונים חדשים להבנת הפיטס ולהבניית התרבותית, בעריכת ח' פדיה, ירושלים תשע"ג, עמ' 79-80).

9 כך בעדותו של ר' יצחק הכהן על הימצאות האר" בבית כנסת אשכנזי בפורים (רח"ו, שעה"כ, קט ע"א). על דרשתו של האר" בבית כנסת אשכנזי, ראו עדותו של המהרי"ט המובאת אצל מ' בניהו, תולדות האר", ירושלים תשכ"ז, עמ' 367-368. לכך יש לצרף את חלומו של רח"ו אשר זיהה את האר" עם ספר תורה של אשכנזים, אולם ייתכן כי הקישור הוא רק לשמו של האר" ולא למוצאו העדתי (רח"ו, ספר החזיונות, ירושלים תשס"ו, עמ' 78).

10 רח"ו, שעה"כ, פט ע"ב, ק ע"ב. לזאת יש לצרף את ספר הכוונות שכתב תלמידו, ר' יהודה רומנו, המבוסס ברובו על נוסח אשכנז, תוך שילוב מסורות סוד אשכנזיות ובכלל זה מניית תיבות ברכות שמונה עשרה התואמת את מניין התיבות שבמסורת האשכנזית (ראו מ' הלל, 'כוונות תפלת שמונה עשרה מספר הכוונות בעריכת ר' יהודה רומנו', מן הגזנים, ג [תשע"ד], עמ' לא-לב). ואולם, כפי שכבר העיר הלל, רומנו לא מסר רק את מה שקיבל מרבו, אלא הוסיף מדעתו כוונות ומיזים רבים משלו, ואין אלה דברי האר" עצמו (שם). בעקבות מסורת זו בשמו של האר" קבע גם ר"א שפירא, הרבי ממונקאטש, כי 'לא ידעתי מאיזה טעם שינו איזה צדיקים וחסידים הרבה [...] שהוסיפו הרבה בתפילות י"ח ולא דייקו במניין התיבות, וההוספה היא רובם ככולם מנוסח הספרדיים שהוא מה שקורין פרענקין, ובאמת לא זה קבלנו עלינו, אדרבא, לנו האשכנזים אסור לשנות לנוסח הספרדים הנז' (ר' אלעזר ממונקאטש, חמשה מאמרות, ירושלים תשס"ט, עמ' רעא). עם זאת, הוא התיר לשנות לנוסח האר" שאותו בירר 'מנשי הנוסחאות ומותר לשנות לנוסח זה', שכן גם הבעש"ט אימץ אותו (שם). בעדות מצפון אפריקה מדובר על 'סדור המיוחס להאר" ז"ל שהוא נסדר על סדר האשכנזים' (ר' כליפא בן מלכא, כף נקי, לוד תשע"ב, עמ' כד). כך גם בעדות משנת תקכ"ה (1765) של ר' שמחה מזלאצין: 'אחד אמר לי שראה ס"ת של האר" ז"ל במצרים והיא כתב מרובע ככתב אשכנזים' (מובא אצל א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 405).

11 פ"ז תיבות ב'כרוך שאמר' (רח"ו, שעה"כ, נא ע"ב; וראו אביב", קבלת האר" [לעיל הערה 1], עמ' 94; נ' וידר, 'תיקונים בנוסח התפילה בהשפעת לשונות לועזיות', סיני, פא (תשל"ז), עמ' כז-מז; ו'האופנים וחיות הקודש [...] וכן הוא מנהג נוסח האשכנזים' (רח"ו, שעה"כ, שם); הכריע כסוד לעניין ברכות התורה (שם, נ ע"ד); 'באומרך תהלה לאל עליון גואלם צריך להגיה ולומר תהלות בלשון רבים כמו שנבאר ב"ה והוא מנהג אשכנז' (שם, כח ע"ב); 'ענין תפי' מוסף בלחש דע כי צריך לומר' כמנהג אשכנז שהוא סדר תכנת שבת' (שם, עג ע"ד); דרך עיתוף הטלית הוא 'כעטיפת ישמעאלים וכמו שנוהגין בני אשכנז והמוסתערים' (רח"ו, עולת תמיד, ירושלים תרס"ז, יט ע"א). מנהג זה נזכר אצל הרדב"ו שזיהה

ואף שיבח את מנהג הכפרות האשכנזי,¹² בעוד ש'היה מלעיג על קהילות ספרד שאומרים "מנוחה נכונה" באזכרות'¹³ על זיקתו של האר"י למנהג אשכנז עמד בהרחבה גם משה חלמיש, אשר הצביע על זיקות ברורות בין מנהגי האר"י לבין מנהגי המהרי"ל,¹⁴ וכך גם הצביע נפתלי וידר על מקורותיו האשכנזיים של נוסח 'בפה עמו' שבברכת 'ברוך שאמר', שעליו עמד גם האר"י עצמו.¹⁵

למן הפצת כתבי האר"י, נוסח התפילה הייחודי שלו עורר עניין רב בקרב המקובלים אשר ביקשו ליישם את כוונות התפילה שלו, ואף במחקר המודרני הוקדשו לו כמה מחקרים.¹⁶ אולם מחקרים אלה בחנו את נוסח התפילה שלו כמקרה יחידאי הנוגע לדמותו ולהכרעותיו של האר"י בלבד, מבלי לבחון את דבריו על רקע הדיונים הרבים על אודות נוסחי התפילה והמנהגים השונים בזמן פעילותו של האר"י, כדוגמת העדויות הרבות על מעבר בין קהילות, על שינויי נוסח או על חידוש ועל אימוץ מנהגים.¹⁷ מחקר בעל מגמה שונה נעשה לאחרונה על ידי חגי פלאי, שחקר בהרחבה את תפיסותיו ההלכתיות של האר"י על רקע הפעילות ההלכתית בסביבתו הקרובה.¹⁸ פלאי

אותו עם אלה 'הבאים מארץ תוגרמא' (שו"ת הרדב"ז, ח"א, ורשא תרמ"ב, סי' שמג, נו ע"א, וראו ד' ארד, היהודים המוסתערים בסוריה, ארץ ישראל ומצרים 1330-1700, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשע"ג, עמ' 121, הערה 441). זאת ועוד, חלמיש הראה שהאר"י נקט כמנהג אשכנז בהוראתו לומר את ברכת 'הנותן ליעף כח' (מ' חלמיש, 'זיקתו של האר"י למנהג אשכנז', דעת, 50-52 [תשס"ג], עמ' 247-248).

12 רח"ו, שעה"כ, צ ע"ב.

13 רח"ו, **שער המצות**, ירושלים תרס"ה, פר' ויחי, יא ע"ב. כמו כן הוא ביקר את מנהג ספרד לומר את פסוקי המוסף של שבת בקורבנות (הנ"ל, **שעה"כ**, נא ע"א) או את ע"ב הפסוקים בתחנון (שם, נא ע"ג).

14 חלמיש, 'זיקתו של האר"י' (לעיל הערה 11), עמ' 250-253.

15 וידר, 'תיקונים' (לעיל הערה 11). באופן דומה גם משה אידל עמד על פרשנותו של האר"י לפיוט 'האוחז' וליקתו של פירוש זה לפירושו של ר' נחמיה ולמסורת הסוד האשכנזית (מ' אידל, 'על ר' נחמיה בן שלמה הנביא מאפופרט ור' יצחק לוריא אשכנזי [האר"י]', וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדש לחברנו, פרופ' יהודה ליבס, לרגל יום הולדתו השישים וחמישה, בעריכת מ"ר ניהוף ואחרים, ירושלים תשע"ב, עמ' 326-343; הנ"ל, 'התפנית הליטורגית: מקבלות ספרד לקבלות צפת, ועד לראשית החסידות', התפילה בישראל היבטים חדשים, בעריכת א' ארליך, באר שבע תשע"ו, עמ' 27-32).

16 דניאל רימר אסף את ההתייחסויות השונות לנוסח האר"י בספרות הרבנית לאורך הדורות ואף הדפיס סידור על פי הערותיו של האר"י (ד"מ הכהן רימר, סידור האר"י – תפילת חיים, ביתר תשס"ד; הנ"ל, תפילת חיים – ביור נוסח האר"י, ביתר תשס"ד). עוד על נוסח האר"י ראו חלמיש, 'זיקתו של האר"י' (לעיל הערה 11); אידל, 'על ר' נחמיה' (לעיל הערה 15); אביב, 'קבלת האר"י' (לעיל הערה 1), עמ' 93-96.

17 בשנים האחרונות ניתן לזהות שינוי במחקרים שנעשו על קבלת האר"י, אשר ביקשו לבחון את קבלתו על רקע תופעות רחבות יותר בנות הזמן. כך במחקרו של רוני ויינשטיין אשר בחן את קבלת האר"י על רקע ראשיתה של המודרניות באירופה (ר' ויינשטיין, **שברו את הכלים – הקבלה והמודרניות היהודית**, תל אביב תשע"א), וכן במחקר שנעשה לאחרונה על ידי אסף תמרי, שבחן את קבלת האר"י כחלק מהשיח הרפואי שהתנהל באימפריה העות'מאנית באותן השנים (א' תמרי, **שיח הגוף בקבלת האר"י**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, באר שבע תשע"ו). עם זאת, מעטים המחקרים אשר בחנו את קבלת האר"י על רקע השינויים שהתרחשו בחברה היהודית עצמה באותן השנים. כך, גם מחקרים שעוסקים בהיסטוריה היהודית בשנים אלה כמעט אינם מתייחסים לספרות הקבלה בכלל ולקבלת האר"י בפרט, וזאת על אף המידע ההיסטורי הרב המצוי בכתבים אלה.

18 פלאי, **קבלת האר"י** (לעיל הערה 8).

ביקש להדגיש את חוסר הידע ההלכתי של האר"י כמו גם את השגיאות הרבות שלו בתחום זה. בסיכום דיונו הוא כותב:

דומה אפוא כי לא נרחק מן האמת אם נשער כי מקור השגגות ההלכתיות שיצאו מפי האר"י טמון בהשתקעותו האינטלקטואלית והרגשית בתורת הסוד, אשר הביאה לזניחתו היחסית של העיסוק במקצועות ההלכה. השתקעות זו יצרה מכשול טבעי להתפתחותו בשטח זה, כמו גם להתרופפות שליטתו בסוגיות שכבר עיין בהן בעבר וממילא להסתמכותו היתירה על זכרונו, שלא תמיד עמדה במבחן התוצאה.¹⁹

פלאי ראה בהשתקעות של האר"י בעולם הסוד 'מכשול טבעי' מפני עיסוקו ההלכתי, שאף הוביל לחוסר דיוק ולשגגות רבות בתחום זה. בהמשך הדברים אף חריף פלאי את טענתו וכתב כי חידושי ההלכתיים של האר"י אינם אלא 'שגגות הלכתיות' אשר נבעו 'מהתגברות האלמנט ההשראתי שבהתנהלותו בשדה ההלכה (כבשדה הקבלה), שהעיון החמור והדיוק במקורות אינם ממאפייניו [...] יתכן וכמה מ"חידושי" ההלכתיים של האר"י, שאינם אלא שגגות הלכתיות, יצאו מפיו אגב שטפו בדרך השראה ללא תודעת חידוש, ואולי אף כמי שכפאתו הרוח'.²⁰

בדברים הבאים ייעשה ניסיון להאיר צדדים נוספים בתפיסתו ההלכתית של האר"י ולהצביע על העולם הקבלי כאמצעי רב-עוצמה בתוך אותם דיונים הלכתיים. באופן נקודתי אבקש להצביע על יחס ישרי בין דברי האר"י לפסק ההלכה מעורר המחלוקת של ר' שמואל די-מדינה (המהרשד"ם), אשר התיר ואף עודד את הקהלים השונים שבסלוניקי לעבור ולהתפלל כנוסח ספרד.²¹

19 שם, עמ' 202.

20 שם, עמ' 203-204.

21 יחס זה בין המקורות נידון גם אצל ח"א שפירא, שו"ת מנחת אלעזר, מונקין תרס"ב, ח"א, סי' יא; ר' עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, ח"ו, ירושלים תשל"ו, או"ח, סי' י. כמו כן, דב ספטימוס עמד אף הוא על דברי האר"י וזיקתם לדברי המהרשד"ם במסגרת עיונו המקיף בתשובה זו של המהרשד"ם, ראו: ד' ספטימוס, 'אידאולוגיה לשונית והגמוניה תרבותית: תשובה לר' שמואל די מדינה, מקורותיה והשלכותיה', ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, בעריכת י' הקר ואחרים, ירושלים תש"ע, עמ' 301-304. עוד על השינויים שחלו במנהגי התפילה בתקופה המדוברת ראו הדיון הנרחב של יוסף תבורי אשר סקר את השינויים שחלו במנהגי התפילה בקהילות השונות לאחר הגעתם של מגורשי ספרד (י' תבורי, 'השפעת גירוש ספרד על נוסח התפילה', תפארת ישראל: ספר היובל לכבוד ישראל פרנצוס, בעריכת י' רוט ואחרים, ניו יורק תש"ע, עמ' 289-307). מלבד אלה מצויים מחקרים רבים נוספים אשר בחנו את מעמדם החברתי והתרבותי של יוצאי ספרד בקהילות שאליהן הגיעו, כדוגמת מחקריו הענפים של יוסף הקר, ראו: י' הקר, 'גאון ודיכאון: קטבים בהוויתם הרוחנית והחברתית של יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-יששון, בעריכת ר' בונפיל ואחרים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 154-184; הנ"ל, 'יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה ה"ט': קהילה וחברה', מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 460-478, וראו גם: ח"ה בן ששון, 'דור גולי ספרד על עצמו', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 23-64; י' בן נאה, "וכי לא אחיהם אנחנו" – יחסי אשכנזים וספרדים בירושלים בסוף המאה השבע עשרה', קתדרה, 103 (תשס"ב), עמ' 33-52; מ' בריאר, 'השפעה ספרדית באשכנז בסוף ימי הביניים ובראשית העת החדשה', פעמים, 57 (תשנ"ד), עמ' 17-28; י' אלבוים, 'עקבות ספרות מגורשי ספרד

דיון זה בנוסח התפילה של האר"י ישים מקרה מבחן לעיין באמצעותו בשאלות רחבות יותר של זהות עדתית בתקופה זו שלאחר גירוש ספרד, בשנים שבהן תפקד נוסח התפילה כאמצעי רב-חשיבות בכינונה של הזהות החברתית והציבורית.

ב. 'על פי חכמת האמת' – הפולמוס על הפיוט ומעמדו של הקליר

במסגרת דיונו על נוסח התפילה של האר"י ציין רח"ו כי רבו התנגד לחלוטין לאמירת הפיוטים שחיברו משוררי ספרד, אולם נהג לומר את הפיוטים הקדומים אשר מצויים במחזור התפילה האשכנזי:

דע לך כי מורי ז"ל לא היה אומר שום פזמון ושום פיוט ושום בקשה מאלו שסידרו האחרונים כמו ר' שלמה בן גבירול וכיוצא בו, לפי שאלו האחרונים לא ידעו דרכי הקבלה ואינם יודעים מה שהם אומרים, וטועים בסדר דיבורם בלי ידיעה כלל. ובפרט פזמון 'יגדל אלהים חי'²² וכו' ויודי 'אשמנו באומר ובפועל' וכו' ושאר הוידוים של יום הכפורים של רבינו נסים ורש"ט בן ארדוטיל ור' יצחק בן ישראל [...] לא היה אומרם כלל. אבל היה אומר התפלות והבקשות והפזמונים שתיקנו הראשונים כמו תפלת ר' עקיבא ותפלת ר' אלעזר בן ערך ותפלת ר' נחוניא בן הקנא²³ וכל הפזמונים והפיוטים שתיקן ר' אלעזר הקליר במחזור האשכנזים לפי שכל אלו הראשונים תיקנו דבריהם על פי חכמת האמת והיו יודעים מה שתיקנו, ואף אם הם באמצע ברכות יוצר וישתבח היה אומרם לפי שהיו תנאים והיו יודעים מה היו מתקנים, וכל דבריהם היו מיוסדים על פי דרך האמת [...] ושמעתי בשם מורי ז"ל כי הקליר שסדר קרוב"ץ במחזור האשכנזים הוא רבי אלעזר בר' שמעון [...] אבל אני לא שמעתי ממורי ז"ל.²⁴

כפי שהראה משה אידל, חלוקה זו בין הפיוטים השונים 'היא בבירור ההבחנה בין

ביצירת יהודי פולין במאה ה'ט', פעמים, 80 (תשנ"ט), עמ' 33-43; א' דוד, 'לדמותה של החברה היהודית במצרים אחרי גירוש ספרד', חברה ותרבות – יהודי ספרד לאחר הגירוש, בעריכת מ' אביטבול ואחרים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 59-77; הנ"ל, 'עלייתם של מגורשי ספרד לארץ-ישראל והשפעתם על היישוב היהודי בירושלים', תרבות והיסטוריה לזכרו של פרופ' אינו שקי, בעריכת י' דן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 147-170; א' דודסון, 'בין ספרדים למוסותערבים: המפגש החברתי והתרבותי של היהודים בצפת במאה ה'ט', ממשבר לצמיחה, בעריכת מ' רחימי, אלקנה תשע"ד, עמ' 161-177.

22 ביקורת על אמירת פיוט זה מצויה גם אצל המהרי"ל, ראו ספר מהרי"ל, ירושלים תשמ"ט, חלק הליקוטים, סי' נט, עמ' תרכו.

23 זיהוי הפיוטים והתפילות הנזכרים נעשה ע"י אידל ('על ר' נחמיה' [לעיל הערה 15]), עמ' 332. לגבי זהותו של ר' אלעזר בן ערך, אידל ציין כי לא מצא עדות לקיומה של תפילה המיוחסת לחכם זה. ניתן להציע כי ר' אלעזר בן ערך אינו אלא ר' אלעזר הקליר שנזכר בהמשך, שכן הזיהוי בין השניים מצוי במקורות, ראו: שו"ת הרשב"א, ירושלים תשס"ז, ח"א, סי' תסט, עמ' רמז.

24 רח"ו, שעה"כ, נ ע"ד (הדגשות שלי). זיהוי זה של הקליר נמסר על ידי האר"י לר' יצחק הכהן, ראו להלן, ליד הערה 47.

תוכנו של המחזור האשכנזי ושל הספרדי.²⁵ מכאן ניתן ללמוד כי האר"י נהג לומר את הפיוטים המצויים במחזור התפילה האשכנזי, ודחה את אלה המצויים במחזור הספרדי. עיון בספרות ההלכתית בת הזמן מעלה כי דברי האר"י אינם עומדים על חלל ריק וקשורים לדיון הלכתי ענף שהתרחש באותן השנים, על אודות נוסח התפילה ומעמד הפיוט בכלל, וליחס שבין עולם הפיוט הספרדי לזה האשכנזי בפרט.

ג. 'רע עליך לשנות מנהג אבותיך' – תשובות הרדב"ז

דיון על אודות מעמד הפיוט בימים נוראים מצוי אצל רבו של האר"י, ר' דוד נ' זמרא (הרדב"ז). בשאלה שנשלחה אליו התלונן השואל על 'קצת חכמים שבטלו מלומר קדושות ביוה"כ מה שסדרו הראשונים [...] ואתה רע עליך לשנות מנהג אבותיך שהיו אומרים אלו הקדושות בכוונה גדולה ובניגון יפה ובנעימה קדושה ורצית לדעת דעתו'.²⁶ שאלה זו עוסקת במתח שבין מנהג האבות של המתפלל לומר פיוטי קדושה ביום הכיפורים, מנהג שאותו זיהה השואל כמנהג 'הראשונים' שאמרו פיוטים אלה 'בכוונה גדולה', לבין עמדתם של 'קצת חכמים' אשר ביקשו לבטל את אמירת הפיוטים. בתשובתו, הרדב"ז הגן בלהט על אמירת הפיוטים, תוך הערכה מופלגת לר"א הקליר אשר 'אמרו שהיה ר' אליעזר ברבי שמעון'²⁷ [...] ולי הדיוט אין נראה ראייה [...] ומ"מ אדם גדול היה וקדמון וכל דבריו מיוסדים על דרך החכמה למתבונן בהם'. עם זאת, בשונה מהאר"י, הרדב"ז לא דחה את עולם הפיוט הספרדי ואף תמך באמירת פיוטיו, שכן 'מחבריהם היו אנשים גדולים בחכמה כמו הר"ר אברהם נ' עזרא וכהר"ר שלמה בן גבירול וכהר"ר יהודה הלוי זק"ל והם היו אנדלוסיים [...] וכמה גאוני עולם באו אחריהם ושמעו הקדושות ולא מיהו בידם מפני שהיו חכמי אמת ודברים קדושים כאלה אין ראוי לבטל אותם כלל'.²⁸

בשונה מהחלוקה של האר"י בין הפייטנים הקדומים למאוחרים, הרדב"ז ראה גם את משוררי ספרד כמקובלים 'חכמי אמת',²⁹ שהתקבלו במהלך הדורות על ידי 'גאוני עולם', ואשר על כן אין לבטל את אמירת פיוטיהם. מלבד ההקשר הקבלי, הרדב"ז הוסיף גם שיקול נוסף של שמירה על המנהג הקיים ואת סכנת הפילוג במקרה של ביטול אמירת הפיוטים: 'עוד יש בזה משום "לא

25 אידל ('על ר' נחמיה' [לעיל הערה 15]), עמ' 333, וכך גם אביב ('קבלת האר"י' [לעיל הערה 1]), עמ' 95. על הזהוי של הקליר עם מסורות אשכנזיות ועל היעדרותו מנוסח ספרד ראו י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב, עמ' 274, הערה 11.

26 שו"ת הרדב"ז, ח"ג, ורשא תרמ"ב, סי' תקלב, לט ע"ב. ניסיון נוסף לבטל את אמירת הפיוטים נזכר אצל הב"ח: 'אחד היה בזמנינו שהתחיל לבטל מלומר קרוב"ץ בקהלו ולא הוציא שנתו' (סירקיש, בית חדש, טור, או"ח, סי' סח, סע"א, ס"ק ג [מהדורת מכון שירת דבורה, ירושלים תשנ"ג, עמ' רצב]) על מקורו של סיפור זה בספר חסידים עמד ספטימוס (לעיל הערה 21), עמ' 301.

27 על זיהוי זה ראו להלן, הערה 45.

28 שו"ת הרדב"ז, שם, לט ע"ב.

29 על שימושו של הרדב"ז בביטוי זה בהקשרים קבליים ראו: שו"ת הרדב"ז, ח"ד, ורשא תרמ"ב, סי' קז, לא ע"א, וראו דבריו על 'החכמה האמתית', שם, סי' רלב, סד ע"ב.

תתגודדו", לא תעשו אגודות,³⁰ שהרי שאר קהלות נוהגים כמו שכתוב במחזורים בלא גרעון ותוספת.³¹ דברים אלה שופכים אור על מנהגי התפילה במקומו של הרדב"ז, וסביר להניח כי מדובר בקהילות במצרים. מדבריו עולה כי במחזורים של קהל זה נמצאו הן פיוטי הקליר, הן פיוטיהם של משוררי ספרד. ייתכן כי מנהג משולב זה משקף את המנהג המוסתערי המקומי, בעוד שאותם 'קצת חכמים' המתנגדים יש לראות כחכמים שהגיעו מספרד לסביבה זו, וכמו במקרים אחרים גם כאן ביקרו את המנהג המקומי וביקשו לשנותו.³²

כאמור, בשלב זה הגן רדב"ז בתוקף על המנהג, אולם מאוחר יותר הוא נדרש שוב לסוגיה. בתשובתו חזר על הדברים שנאמרו לעיל, אך הוסיף להם את הדברים הבאים:

...אבל שבתי וראה³³ כי בזמננו זה חברו פיוטים ועניינים אסור לשומעם, כל שכן לפסוק בהם בתוך התפלה, ואין החזנים מבחינים בין שיר משורר לחמור נוער, וערבו דברי הטפשים הסכלים בתוך דברי אליקים חיים, ולכן הסכמתי שלא לומר שום פיוט ולא קרובה לא של ראשונים ולא של אחרונים בתוך הברכות והתפלה כעין גדר [...] אבל קודם שיתחיל ברכות ק"ש אני מתיר להם שיאמרו [קרובות או פיוטים], אבל הקדושות של יום הכפורים אני אומר [אותם], לפי שהם מעניין הקדושה.³⁴

בדברים אלה תיאר הרדב"ז תופעה חדשה, של חדירת פיוטים חדשים אל תוך התפילה, שאותה ביקר בחריפות, כמו גם את החזנים אשר אימצו פיוטים אלה ללא הבחנה 'בין שיר משורר לחמור נוער'.³⁵ כדי להתמודד עם תופעה חדשה זו החליט הרדב"ז לנקוט צעד חריף ('כעין גדר'), ולמעט הקדושות של יום הכיפורים דחה לחלוטין את כל הפיוטים הנאמרים בתוך התפילה עצמה והעבירם לחטיבות המקדימות את ברכות ק"ש.

- 30 תלמוד בבלי, יבמות יג ע"ב.
- 31 שו"ת הרדב"ז, ח"ג, סי' תקלב, לט ע"ב. על ההשתדלות של הרדב"ז להגן על אחדות המנהג ועל החשש מפני הפיכת התורה לשתי תורות, ראו שו"ת הרדב"ז, ח"ד, סי' קא, כח ע"א; ח"ז, סי' עד, כו ע"א; ח"ח, בני ברק תשל"ה, סי' ג, עמ' ה-ז. עם זאת, בשאלה אחרת נשאל הרדב"ז: 'במה שנהגו ברוב גלילות ישראל בג' שבתות הסמוכות לתשעה באב לומר קרוב"ץ וזכר לחורבן [...] ויש מהם מחבורי ה"ר יהודה הלוי ור' שלמה בן גבירל ז"ל וזולתם, אם יפה הם עושים ואי מבטלין להו?' (שו"ת הרדב"ז, ח"ג, סי' תרמה, סז ע"א). על אף המנהג הרווח, הרדב"ז בתשובתו שיבח את ביטולו וזאת בשל האיסור להתאבל בשבת כלל. על כך הוא הוסיף וכתב: 'ואל תקשה על מחבריהם, כי שמא לא היו בעלי הוראה אלא משוררים, כמו שכתב הרמב"ם ז"ל בספר המצות על מחבר האזהרות שהוא ר' שלמה בן גבירל ז"ל' (שם). כך גם לגבי ביטול המנהג הקיים הוא כתב: 'ולא נחוש למנהג כיון שהוא באיסור' (שם).
- 32 על המנהג המוסתערי המושלם בין מסורות אשכנזיות לספרדיות, כמו גם על הביקורת של פוסקי ההלכה הספרדים נגד המוסתערים, ראו בהרחבה אצל ד' ארד, 'לדמותו של בעל הלכה מוסתערי במאה השש-עשרה: ר' יוסף נ' ציאח', שלם, ח (תשס"ט), עמ' 134-248.
- 33 על פי קהלת ט, 11.
- 34 שו"ת הרדב"ז, ח"ח, סי' יג, עמ' יא.
- 35 על השוואת הפיוטים לנעירת חמור ראו דברי ר"ש הנגיד ור"י אלהריזי המצוטטים אצל ספטימוס (לעיל הערה 21), עמ' 304-305.

בכך ויתר הרדב"ז על העיקרון שקבע כי יש לשמור על המנהג הקדום, ואימץ למעשה את העמדה הספרדית המסורתית השוללת את אמירת הפיוטים בתפילה עצמה.³⁶

ד. 'כמעט נתהפך כל העולם לסדר תפלת ספרד' – תשובת המהרשד"ם

דיון נוסף מאותן השנים על אודות נוסח התפילה ומקומו של הפיוט התקיים בסלוניקי. בשאלה שהופנתה למהרשד"ם מתואר מעבר גורף של קהילות רבות שפעלו בסלוניקי למנהג ספרד, עד אשר למעט הקהילה האשכנזית שבעיר, 'כמעט נתהפך כל העולם לסדר תפלת ספרד', וכעת עולה השאלה אם יש להקפיד על מנהגי האבות ולמנוע מעברים אלה.³⁷ המהרשד"ם בתשובתו התיר ואף עודד את הקהלים לשנות את נוסח התפילה ולעבור ולהתפלל כמנהג הספרדים. זאת תוך ביטול התוקף ההלכתי והמחייב של מנהגי האבות בתפילה וצמצומו לכדי הנהגה טובה בלבד:

תשובה. נראה דאע"ג שיש ענינים שהדבר הגון ונראה טוב לאחוז האדם במנהג אבותיו וקרוב הוא שנכנס זה באזהרה (משלי א, ח) 'ובל טטוש תורת אמך' מ"מ בכי האי גוונא בענין זה טוב ויפה להניח המנהג ההוא לאחוז בסדר מנהג ספרד [...] כי עיקר תפלה שתהיה בלשון צח וערוך בפי הכל חכמים ונבונים וגם אפילו לטפשים וע"כ ידוע כי בכל תפלות שק"ק ספרד אומרים אין להם רק אותם שתקנו חכמים ואפי' [לו] הפיוט [ם] שאנו אומרים לבד התפלה הם מהר"ר יהודה הלוי ז"ל ומהר" שלמה גבירול ז"ל ומהר" אברהם ן' עזרה ז"ל כלם ל' [שון] הקד' [ש] צח מובן לכל [...] ע"כ אני אומ' [ר] שכיון שדרך סדר ומנהג ספרד בטוח מכל נזק הנז' [כר] כו' צריך להחזי' [ק] הדין עם אות' [ם] התופס' [ם] סדר מנהג ספרד אשר הוא סדר צח ומסודר בפי הכל חכם וטפשו ויכול' [ם] לכוין לחזרת ש"צ מה שאין כן שאר המנהגי' [ם] כי אפי' הש"צ אינו יודע מה שמוציא מפיו ושאר אנשי הקהל עומדים ומדברים בדברי הבאי ויש בזה משום (ישעיה א, יב) 'מי בקש זאת' כו' וא"כ מצוה לתפוס בסדר תפלות [ספרד] ולהחזיק טובא למחזיקי' [ם] במנהג ספרד והם עיקר במלכות הזה מלכו' [ת] תוגרמא יר"ה הנלע"ד כתבתי וחתמתי שמי אני הצעיר שמואל די מדינה.³⁸

דב ספטימוס דן בהרחבה בתשובה זו של המהרשד"ם ובמקורותיה במסורת הספרדית,

36 החלוקה לעניין מיקום הפיוט מצויה כבר אצל ר' יעקב בעל הטורים שכתב כי מנהג טוליטולה הוא לומר את הפיוטים לאחר התפילה בעוד שמנהג אשכנז הוא לאמרם במהלך התפילה עצמה, ודעתו נוטה למנהג הספרדים (טור, או"ח, סי' תרכ [מהדורת שירת דבורה, ירושלים תשנ"ג, עמ' תמט]; וכן שם, סי' סח [עמ' רצ-רצב]; וראו דברי רי"ק בבית יוסף על אתר; הנ"ל, שלחן ערוך, נציה שכ"ה, סי' סח, קיב).

37 שו"ת המהרשד"ם, ח"א, ניו יורק תשי"ט, סימן לה.

38 שם. ר' יצחק ישורון, שהיה ממוצא פורטוגזי ופעל בהמבורג במאה ה-17, תמצת את תשובת המהרשד"ם לכדי משפט אחד: 'בשינוי תפלות אין בו משום "ולא טטוש" ומנהג ספרד יותר ישר, ואין להכריח לשום יחיד להתפלל בבית הכנסת של אבותיו או שהתפלל הוא בה' (ישורון, פנים חדשות, ויניציאה ת"א, א ע"ב).

כדוגמת ביקורתו של הרמב"ם נגד עולם הפיוט או דבריו החריפים של ר' אברהם נ' עזרא נגד הקליר:

וכלל אומר יש בפיוטי רבי אליעזר הקליר מ"כ ארבעה דברים קשים, הדבר האחד כי רובי פיוטיו חידות ומשלים [...] ולמה לא נלמד משלמה שלא היה חכם אחריו כמוהו והנה תפלתו שהתפלל מודעת וכל יודע לשון הקדש יבין אותה, ואיננה חידות ומשלים וכן תפלתו של דניאל שהיה משרא קטרין, והנה אלה לא התפללו כי אם בדברים מבוארים [...] וכן כל תפלה לחול ולקדש שתקנו הראשונים אין בה חידות ומשלים.³⁹

בתמיכתו במעבר של הקהילות לנוסח ספרד, המשיך המהרשד"ם ופיתח מסורת זו של נ' עזרא, המדגישה את איכותה של התפילה הספרדית ואת צחות לשונה המובנת לכול.⁴⁰ המהרשד"ם אף הוסיף וכתב כי רק חוסר ההיכרות עם נוסח ספרד בדורות הקודמים הוא שמנע את המעבר בזמנם. כעת, כאשר כל הגלויות התקבצו ל'מלכות תוגרמה יר"ה', אין יותר מניעה של חוסר היכרות וניתן ואף רצוי שכל הקהלים כולם יעברו להתפלל כנוסח ספרד.

ה. 'והיו יודעים מה שתיקנו' – בין האר"י למהרשד"ם

עיון קרוב בדברי האר"י שהובאו לעיל מעלה כי הם תגובה ישירה לדברי הפוסק הסלוניקאי. בפסקו, המהרשד"ם הסתמך על הרמב"ם ועל ר"א נ' עזרא, שאותם כינה 'גאוני עולם גם שיהיו אחרונים בזמן',⁴¹ אשר העדיפו את השפה הצחה של ריה"ל, נ' גבירול ונ' עזרא. זאת בניגוד למי שנוהג לומר את הפיוטים הקדומים בטענה 'שהוא סמך

39 נ' עזרא, פירוש על קהלת, א, א; וראו ספטימוס (לעיל הערה 21), עמ' 293–294.

40 תיאורים נוספים של צחות הלשון הספרדית מחד גיסא, ושל ביקורת נוקבת נגד העילגות האשכנזית מאידך גיסא, רווחו במקורות בני זמנו של המהרשד"ם. כך למשל כתב ר"י אברבנאל לר' שאול הכהן מקנדיה בראשית המאה ה-16, כי 'לשון בל יכון בארץ אשכנז אשר ממנו חוצב' [...] תחת לשונם עמל ואון ולעג לשון ואין בינה' (ר' שאול הכהן, תשובות שאלות, ויניציאה של"ד, דף יא ע"א), וראו גם דברי ר' יהושע שונצינו על מהר"י מיניץ: 'ואל תשיבנו מדברי מהר"י מיניצי סג"ל [...] כי היה אשכנזי, וכל האשכנזים בטבעם הם עלגי שפה, כבדי פה וכבדי לשון, ואין כח בהם לבטא בשפתים, ולא לכתוב בקולמוס, העומק השוכן בתוך לבם, ולא יבינם אלא מי ששמע אותם וקבע בשיבותיהם עידן ועידין' (מובא אצל ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, פיעטרקוב תרנ"ד, עמ' 52; וראו ש' שפיצר, 'האשכנזים בחצי האי הבלקאני במאות ה'ט' וה'ט"ז', ממזרח וממערב, א [תשל"ד], עמ' 62). עוד על צחות הלשון של בני ספרד בביקורתם נגד בני אשכנז ראו: ספטימוס (לעיל הערה 21), עמ' 306–308. תגובות לטענות אלה מצויות בדברי ר' אשר לעמליין והמהר"ל המובאים להלן.

41 כפי שהעיר ספטימוס, לשון זו של המהרשד"ם לקוחה מדברי המשורר-פילוסוף ר' ידעיה הפניני, אשר כינה את הרמב"ם 'אחרון הגאונים בזמן, וראשם בחשיבות' (ר"י הפניני, בחינת עולם, ירושלים תשל"ה, עמ' לו; ספטימוס [לעיל הערה 21], עמ' 269). ספטימוס העיר על השימוש של המהרשד"ם בכינוי זה גם ביחס לנ' עזרא ולא רק לרמב"ם כמצוי אצל הפניני. בכך למעשה העניק המהרשד"ם לנ' עזרא מעמד סמכותי רב-חשיבות בהקשר זה של קביעת נוסח התפילה.

על אילן גדול [...] ובפרט דברים מהר' אליעזר הקליר ז"ל, אשר ביחס לפיוטים אלה 'אין אחד מעיר שידוע ומבין מה שאומר [...] כי אפי' הש"צ אינו יודע מה שמציא מפיו'.⁴² אל מול טענות אלה, האר"י ביקר בדיוק את אותם פיוטים 'שסידרו האחרונים כמו ר' שלמה בן גבירול, אשר ביחס אליהם קבע כי 'אינם יודעים מה שהם אומרים וטועים בסדר דיבורם בלי ידיעה כלל'. זאת בניגוד לפייטנים הקדומים ובראשם הקליר, אשר תיקנו את פיוטיהם 'על פי חכמת האמת, והיו יודעים מה שתיקנו'.⁴³ באופן זה הפך האר"י לחלוטין את טענת המהרשד"ם כאשר העניק את ה'ידיעה' לפיוטי הקליר, בעוד שחוסר ה'ידיעה' והטעות הם נחלת פייטני ספרד, שאותם שיבח.⁴⁴ כאמור, עמדה זו שונה גם מעמדת רבו, הרדב"ז, שאצלו לא קיימת חלוקה בין סוגי הפיוטים הקדומים והוא ראה את כולם כמיוסדים על 'חכמת האמת'.

בהקשר זה חשובה גם המסורת המצויה הן אצל הרדב"ז, הן אצל האר"י, המזהה את הקליר עם ר' אלעזר, בנו של רשב"י.⁴⁵ בעוד הרדב"ז ואף רח"ו עצמו פקפקו בזיהוי זה,⁴⁶ הרי שהאר"י ראה זאת כוודאות: 'העיד ר' יצחק כהן משום מורי זלה"ה כי הקלירי הוא רבי אלעזר בן שמעון ודאי'.⁴⁷ באופן זה זוהה הקליר, ולמעשה גם מנהג התפילה האשכנזי שאותו שיקף, עם המסורת הזוהרית עצמה. לאור ההקשר הפולמוסי, ניתן להעלות את ההשערה כי הדגשה זו עומדת כנגד תפיסות שרווחו באותה התקופה אשר זיהו את רשב"י דווקא עם מנהגי ספרד. כך למשל ביסר ר' משה קורדובירו (הרמ"ק) את חיבורו על הסיפור 'תפילה למשה', 'כפי מנהג הספרדים, שמנהגם יותר נוטה לדברי הרשב"י ע"ה'.⁴⁸

42 שו"ת המהרשד"ם (לעיל הערה 37), הדגשות שלי, וכן להלן.

43 בעל חמדת ימים (איזמיר תצ"א-תצ"ב, שבת קודש, פרק ו, סו ע"ב-סו ע"א) הצביע על המקור הזוהרי של דברי האר"י: 'ושאלתא דאית לבר נש לשאלא ממאריה הן מסודרות בט' גווי [...] אית בשרי ובתושבחת דאית בהן קבלה אמתית' (זוהר, ח"ב, מנטובה שי"ח, קיח ע"א; וראו ניתוח הדברים אצל אלקיים [לעיל הערה 8], עמ' 83-85).

44 יש לציין כי לשון דומה מצויה בתיאורו של רח"ו את פיוטי האר"י עצמו: 'והוא ז"ל תיקן ג' פזמונים מיוסדים ע"ד חכמת האמת בכל פרטי כוונות שבת' (רח"ו, שעה"כ, עב ע"ב). אלקיים עמד על הנטייה ה'רנסנסית' של האר"י לחזור אל העולם התנאי הקדום תוך התנערות מעולם הפיוט הימי ביניים שהיה מבוסס על אדני הפילוסופיה הניאופלטונית (אלקיים [לעיל הערה 8], עמ' 80-83, 87-90). בעוד אלקיים הדגיש בעיקר את הוויכוח התיאולוגי של האר"י עם משוררי ספרד, בדברינו כאן הושם הדגש על הוויכוח הבין-עמדי שבדברים.

45 על זיהוי זה ראו רא"ש, חידושים על מסכת ברכות, פ"ה, סי' כא, מבוסס על המדרש: 'ר"א בר"ה היה דורו קורא עליו: "מי זאת עולה מן המדבר כתימרות עשן מקושרת מור ולבונה מכל אבקת רוכל". מהו "מכל אבקת רוכל"? אלא דהוה קריי ותניי ופיטן ודרשן' (ויקרא רבה ל, א [מהדורת וילנא, מג ע"ב]). עוד על מסורת זו ומקורותיה, ראו אידל, 'על ר' נחמיה' (לעיל הערה 15), עמ' 333-334.

46 'ולי הדיט אין נראה ראי'ה' (שו"ת הרדב"ז, ח"ג, ורשא תרמ"ב, סי' תקלב, לט ע"ב); 'אבל אני לא שמעתי ממורי ז"ל' (רח"ו, שעה"כ, נ ע"ד).

47 ספר המנהגים (לעיל הערה 3), עמ' רצג (הדגשה שלי). ר' יצחק הכהן היה גם זה שהעיד על נוכחותו של האר"י בבית הכנסת האשכנזי בצפת (לעיל הערה 9), ומכאן מתברר כי היה אשכנזי בעצמו.

48 ר' משה קורדוביר, תפלה למשה, פרעמישלא תרנ"ב, יג ע"ב. לאורך המאות ה-16 וה-17 ידוע על כמה מקובלים אשר בשל מעמדו של רשב"י בוהר וזיקתו למנהגי ספרד אכן אימצו את נוסח התפילה הספרדי. כך למשל ר' יצחק האזובי, אשר נמנה עם הקהל האשכנזי בקושטא ובהמשך בברושא, אולם כנראה בעקבות היכרות עם גבאי או עם כתביו בחר לבסס את פירושו לתפילה 'אגודת אוזב' על כמה

דוגמה נוספת להכרעה שכזו מצויה בדיונו של ר' מאיר אבן גבאי על אמירת המזמור שיש לומר בעת נפילת אפים:

ויש אומרים דברים אחרים [...] הכל כפי מה שעלה על רוחם ובדו מלבם בלא שום טעם [...] ולפי האמת מזמור 'אליך יי' נפשי אשא' הוא שנתקן לנפילת אפים, וכבר כתבנו טעמו וכן דעת המאור הקדוש רשב"י ע"ה ומי לנו גדול ממנו לסמוך עליו בדברים שאינם מפורשים בתלמוד שלנו.⁴⁹

נ' גבאי הכריע כדעתו של רשב"י בזוהר ואגב כך גם קבע כלל אשר רווח בקרב הפוסקים הספרדיים, כי ניתן לסמוך על הכרעות רשב"י בספר הזוהר באותם מקומות שלא הוכרעו בתלמוד עצמו.⁵⁰ לאור זאת, ניתן לראות כיצד סמכותו הגדולה של רשב"י כמכריעה בענייני מנהג בהקשר הספרדי קיבלה מענה אצל האר"י עם זיהויו של הקליר עם בנו של רשב"י, וכמי שמייצג את מנהגי התפילה האשכנזיים המיוסדים אף הם 'על פי דרך האמת'.⁵¹

חיבורים ובראשם 'מספר הזוהר המיוחס אל המאור הקדוש רשב"י ע"ה וממדרשיו' (ר' יצחק האזובי, **אגודת אזור**, נתניה תשנ"ה, עמ' ב-ד; וראו הכרעות הנוסח שלו שם, עמ' צט, קל-קלא, קמא ועוד). תופעה דומה מצויה גם אצל ר' ישעיהו הורביץ, אשר הורה להדפיס את סידורו **שער השמים** על פי נוסח ספרד (ר' ישעיהו הורוויץ, **שער השמים**, אמשטרדם תע"ז, ד ע"ב-ה ע"א; וראו עוד שם, מג ע"א, סג ע"ב, קנא ע"א, קצה ע"ב, רטו ע"א, ועוד. דוגמה חריגה להכרעה כמנהג אשכנזי ראו שם, רג ע"א).

49 ר"מ נ' גבאי, **תולעת יעקב**, קושטא ש"כ, כ ע"א; וראו גם שם, יב ע"א וטז ע"ב בפולמוסו נגד הטור. מחקר מקיף על התקבלות הזוהר ערך בועז הוס, אשר ציין כי בתקופה זו שלאחר גירוש ספרד נעשה השימוש של הפוסקים הספרדיים בדמותו של רשב"י בשאלות של מנהג והלכה כנגד עמדת הרא"ש ובנו ר' יעקב בעל הטורים – אנשי ההלכה האשכנזים (ב' הוס, **כזוהר הרקיע: פרקים בהתקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי**, ירושלים תשס"ח, עמ' 167; וראו: מ' בניהו, 'וויכוח הקבלה עם ההלכה', דעת, 5 [תש"ס], עמ' 67; י' כץ, **הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 86-87). עם זאת, יש להדגיש כי 'ספרדיות' זו של ספר הזוהר משקפת את עמדתם של יוצאי ספרד בדור הגירוש, אך לא בהכרח את העולה מספר הזוהר עצמו. על עניין זה הרחיב י' תא-שמע, שעמד על שקיעי הלכה אשכנזיים בתוך הספרות הזוהרית והעלה את ההערה כי הספר אף לא נכתב כלל בסביבה הספרדית כי אם באזור הבלקן (י' תא-שמע, **הנגלה שבנסתר – לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר**, תל אביב תשס"א; וראו הביקורת נגד עמדה זו אצל י' ליבס, 'הזוהר כספר הלכה', **תרביץ**, סד [תשנ"ה], עמ' 581-605).

50 על כך ראו דברינו להלן.

51 לזאת יש לצרף את דברי בעלי התוספות על הקליר '...וכן היה דרכו שבכמה מקומות היה מניח שיטת התלמוד שלנו כדי לאחוז שיטת התלמוד ירושלמי, שהוא היה תנא, והוא היה ר' אלעזר בריי שמעון...' (תוספות, תלמוד בבלי, חגיגה, יג ע"א, ד"ה ורגלי). יש לציין כי בדורות האחרונים שב הקליר וזוהר כמי שמייצג את המסורת הספרדית. כך בדיונו על אודות ההגייה הנכונה בקריאת התורה, קבע ר' יצחק יוסף בעקבות אביו כי 'אחר שמצינו לכמה ראשונים שהמבטא שלהם בניקוד הקמ"ץ היה כמבטא הספרדי, וכן היה מבטאו של רבי אליעזר הקליר, רש"י ז"ל, הרי"ף, ורבינו בחי, ועוד' (ר"י יוסף, **ילקוט יוסף – קיצור שלחן ערוך**, ירושלים תשס"ח, ח"א, סי' קמא, סעיף יח, עמ' שט).

ו. 'ואין תפלתו עולה למעלה אם לא בסדר ההוא' – שמירה על מנהגי האבות

מלבד מעמדו של הפיוט, בהמשך דבריו עוסק רח"ו במפורש בשאלת נוסח התפילה והיחס בין המנהגים השונים. בשונה מהמהרשד"ם, אשר עודד את קהילות סלוניקי לשנות את מנהג אבותיהן ולעבור להתפלל כנוסח בני ספרד, רח"ו מסר את דבריו רבו בעניין:

...והתפלות עצמם יש שינויים רבים בין סדורי תפלות מנהג ספרד ומנהג אשכנז ומנהג קטאלוניה וכיוצא בזה. הנה בענין זה אמר מורי ז"ל שיש ברקיע י"ב חלונות כנגד י"ב שבטים, וכל שבט ושבט עולה תפלתו דרך שער א' מיוחס לו, והם סוד ה"ב שערים הנו' בסוף ספר יחזקאל⁵² [...] וכל שער יש לו דרך בפני עצמו [...] כי כפי שרש ומקור נשמות השבט ההוא כך צריך להיות סדר תפלתו. ולכן ראוי לכל א' וא' להחזיק כמנהג סדר תפלתו כמנהג אבותיו לפי שאין אתנו יודע מי הוא משבט זה ומי הוא משבט זה [...] ואין תפלתו עולה למעלה אם לא בסדר ההוא.⁵³

ההנחה כי צריך שיהיו בבית הכנסת י"ב חלונות מצויה כבר בזוהר ואף נפסקה להלכה בבית יוסף,⁵⁴ אולם האר"י פיתח רעיון זה והטעין אותו במשמעות נוספת: י"ב החלונות מייצגים י"ב שערים בשמים, המקבילים לי"ב שבטי ישראל ולנוסחי התפילה של השבטים השונים שייצגו בזמנו את ריבוי המנהגים הקיימים. לכל שבט או נוסח חלון ושער משלו, אשר רק דרכם יכולה תפילתו לעלות. אשר על כן, הנגזרת המעשית של רעיון זה היא כי יש 'להחזיק כמנהג סדר תפלתו כמנהג אבותיו' עד אשר 'אין תפלתו עולה למעלה אם לא בסדר ההוא'. באמצעות הרעיון הקבלי של שערי השמים עיגן למעשה האר"י את מנהג האבות בתוך עולם הסוד ובכך מנע כל מעבר למנהג אחר.⁵⁵ לאור דברי המהרשד"ם שהובאו לעיל, נראה כי גם דברים אלו מתמודדים ישירות עם דברי הפוסק הסלוניקאי, שקבע כי 'אע"ג שיש ענינים שהדבר הגון ונראה טוב לאחוז האדם במנהג אבותיו [...] מ"מ בכי האי גוונא בענין זה טוב ויפה להניח המנהג ההוא לאחוז בסדר מנהג ספרד...'⁵⁶ אל מול ההנחה 'להניח המנהג', הדגיש האר"י כי מנהגי האבות הם הדרך היחידה שבה תתקבל התפילה. עם זאת, רח"ו סייג את דבריו וכתב:

52 יחזקאל מח, 31-34.

53 רח"ו, שעה"כ, נ"ד. על המסורת בדבר י"ב חלונות ועל פיתוחיה השונים ראו בהרחבה אצל מ' חלמיש, הקבלה – בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס, עמ' 113-116.

54 זוהר (מהדורת מרגליות, ירושלים ת"ש), ח"ב, רנא ע"א; י' קארו, בית יוסף, או"ח (מהדורת שירת דבורה [לעיל הערה 36]), סי' צ, סע' ד, עמ' שמח.

55 נימוק דומה של שמירת המסורת מצוי בדברי רח"ו בשמו של האר"י ביחס לשינויים בין הכתיבה האשכנזית לספרדית בתפילין, אשר 'לכולן יש סוד נרמז למעלה, כי לכמה צירופים וציורים משתנים צורת האותיות' (רח"ו, שעה"כ, ח ע"ד).

56 שו"ת המהרדש"ם (לעיל הערה 37). ביקורת נוקבת נגד מנהגי המקום בשם הקבלה מצויה גם בפסקיו של ר' יעקב ישראל פינצי ובספר מכבי שחיבר ביחס למנהגי עירו וקנאטי שבאיטליה. על חיבור זה בכוונתי להרחיב במקום אחר.

אבל צריך שתדע כי אין זה אלא בענין תיבות משונות באמצע התפלה וכיוצא בזה כמו להקדים 'הודו' קודם 'ברוך שאמר' או אח"כ וכיוצא בכל זה, אבל מה שהוא מיוסד עפ"י הדין המפורש בתלמוד זה הוא דבר השווה לכל נפש ואין חילוק ביניהם כלל בכל השבטים.⁵⁷

על אף האמירות הגורפות כי יש לשמור על מנהגי האבות, רח"ו הדגיש כי הנחיות אלה נוגעות רק לפרטים נקודתיים, כדוגמת היחס שבין 'ברוך שאמר' ל'הודו' בפסוקי דזמרה,⁵⁸ אולם בדברים הנזכרים במפורש בתלמוד, אין מקום לחלק בין המנהגים השונים. חלוקה זו בין דיני התלמוד לבין המסורות השונות ראויה לתשומת לב. לעיל עמדנו על דברי נ' גבאי, אשר הכריע כמנהג ספרד בפילת אפים משום ש"כ דעת המאור הקדוש רשב"י ע"ה ומי לנו גדול ממנו לסמוך עליו בדברים שאינם מפורשים בתלמוד שלנו.⁵⁹ כלל זה, הקובע כי ניתן להתבסס על רשב"י באותם מקומות שבהם אין דיון תלמודי בנושא, אומץ גם על ידי פוסקים נוספים כדוגמת ר' יוסף קארו והרדב"ז ושימש כעיקרון מנחה בעולם הפסיקה שלהם.⁶⁰ בהקשר הנידון, חוסר ההתייחסות של התלמוד למנהגי תפילה רבים, אשר חלקם הגדול התפתחו רק לאחר חתימת התלמוד, פתח פתח בפני פוסקי ההלכה ומקובלי ספרד להתבסס על דברי הזוהר, שכאמור לעיל שימר בעיקר את המסורת הספרדית. ייתכן כי כמו זיהוי של הקליר עם בנו של רשב"י, גם דברי האר"י על היחס שבין התלמוד למסורת הקהילתית-שבטית נועדו להתמודד עם טענות הספרדים ולמקם את המנהג עצמו כמקור הסמכות בדיוק באותם מקומות שבהם ביקשו יוצאי ספרד לבסס את הסמכות הזוהרית המזוהה עם מנהגי ספרד בלבד. אם נצרף את מכלול ההתבטאויות של האר"י בנושא, נראה כי יש לראות את דבריו כניסיון להתמודד עם המגמה הדומיננטית של מעבר לנוסח ספרד בסביבתו הקרובה, מגמה אשר זכתה לתמיכה משמעותית מההנהגה הרבנית בקהלים השונים, ומההרשד"ם בראשה.⁶¹

- 57 רח"ו, שעה"כ, נ ע"ד.
 58 מעניין לציין כי דווקא בנוגע לחלוקה זו בין 'הודו' ל'ברוך שאמר', האר"י נהג כמנהג ספרד ולא כמנהג אשכנז, וראו דברינו על אודות הכרעה זו של האר"י להלן, הערה 88.
 59 ר"מ נ' גבאי, תולעת יעקב, כ ע"א.
 60 כך כתב ר' יוסף קארו לעניין הנחת תפילין בחול המועד: 'ומאחר שבתלמודא דידן לא נתבאר דין זה בפירוש מי יערב לבו לגשת לעבור בקום עשה על דברי רבי שמעון בן יוחי' (קארו, בית יוסף, או"ח, סי' לא [מהדורת שירת דבורה, עמ' קל]; סי' כה [שם, עמ' קי]). עוד על יחסו של ר"ק לזוהר ראו הניתוח המקיף אצל חלמיש, הקבלה (לעיל הערה 53), עמ' 161-179. כך גם הרדב"ז קבע זאת כעיקרון כולל: '... לפי שיש בידי כלל גדול בכל דבר שנכתב בגמרא או באחד מן הפוסקים או בעלי ההלכות אפילו שיהיה הפך ממה שכתוב בספרי הקבלה אני מודה בו ולא אחוש למה שכתוב באחד מאותם הספרים' (שו"ת הרדב"ז, ח"ד, סי' פ, כ ע"א; סי' לו, ה ע"א). כלל זה נזכר גם אצל ר' אברהם זכות שכותב: '...וכבר הוא מוסכם בישראל שהדבר שלא יחלוק על התלמוד ואין מפורש בתלמוד ומצינו שם מפורש שמקבלים אותו כמו אמן של גאל ישראל [...] וכן בקדוש של סעודה שלישית על היין [...] וכן בתפילין של חול המועד [...] וכן ברכת המזון שהרמב"ם פסק אינה טעונה כוס' (ר"א זכות, ספר יוחסין השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' 45; וראו י' תשב"י, משנת הזוהר, כךך א, ירושלים תשל"א, עמ' 40-42).
 61 עם זאת, יש לציין כי מאמצים אלה נחלו כישלון חרוץ, ובדורות הבאים דבריו על אודות שערי הרקיע סולפו ומשמעותם שונתה לחלוטין, ואילו נוסח ספרד קיבל מעמד מיוחד העולה בכל א' מי"ב שערים'

ז. 'שחייב כל אדם ללכת כמנהג אבותיו' – התנגדויות להתבססות מנהג ספרד

התנגדותו של האר"י לדומיננטיות הספרדית מצטרפת לדברי ביקורת נוספים שנשמעו באותה התקופה. כך למשל דיווח ר' יוסף בן עזרא, מרבני סלוניקי בדור שלאחר המהרשד"ם, על התגובות הקשות שעוררו דבריו התקיפים:

ועל ענין מנהגי התפילות לא אגלה דעתי לא טוב ולא רע, כי ראיתי בבחורות כתב שולח אלי מה' [רב] הגדול מהר"ר יוסף פורמון ז"ל וכפי אשר היה נר' [אה] ממנה שחייב אדם ללכת כמנהג אבותיו בתפילותיהם וכל סדורם, ובהקדמת סדור הסיסיליאני כתוב מעט מזה לקיים מנהגם, וכפי אשר כתב אלי ה' [רב] הנז' [כר] שעברו דברים מרים קשים כגידים בינו ובין מורי הרשד"ם זלה"ה, שמורי הרשד"ם זלה"ה כתב שמנהג הספרדים הוא הישר וההגון והאריך בראיות [...] ואין בידי להכריע וגם כי איני כדאי, ומ"מ חזי מה עמא דבר, רוב העיירות בכל הלשונויות מתפללים כתפלת הספרדים וזלת האשכנזים, כנראה שתפסו בעיקר מנהגם מטעם שכתב מורי הרשד"ם זלה"ה ובכה"ג אמרינן הנח להם לישראל.⁶²

ר"י בן עזרא העיד כי דברי המהרשד"ם הובילו לכך ש'עברו דברים מרים קשים כגידים' בינו לבין ר"י פורמון, מנהיג קהילת פטראס שביוון בשנות השישים והשבעים של המאה ה-16,⁶³ אשר דרש להיצמד למנהג אבות בכל הקשור לענייני תפילה ומנהג.⁶⁴ עוד הוא הוסיף וכתב כי מאמצים אלה לא צלחו, וכמו שעולה גם מדברי השאלה שהופנתה למהרשד"ם עצמו, כבר 'רוב העיירות בכל הלשונויות מתפללים כתפלת הספרדים וזלת האשכנזים'.⁶⁵ תיאור זה של המציאות בסלוניקי מצטרף לידיעות נוספות רבות מאותה

- (חיד"א, קשר גודל, ליוורנו תר"ב, סי' יב, ס"ק ט, יא ע"א-ב; וראו חלמיש, הקבלה [לעיל הערה 53], עמ' 111 הערה 22); או שנוסח התפילה של האר"י עצמו הפך לנוסח בעל סגולה מיוחדת העולה דרך שער נפרד ומיועד למי 'שאינו מכיר את שבטו, ואינו יודע באיזה שער יבא לחצר המלך, לזה מכון השער הי"ג' (המגיד ממעזריטש, מגיד דבריו ליעקב, קארעץ תקמ"א, כה ע"ב; חלמיש [שם], עמ' 110), וראו דברים קרובים לכך מבלי להזכיר שער מיוחד לנוסח האר"י בדברי ר"י צמח שהובאו אצל חלמיש (שם), עמ' 109.
- 62 ר"י בן עזרא, משא מלך, ירושלים תשמ"א, עמ' רטו. במקרה אחר שאירע בעיר אורטא בתקופה זו, הקהילה המקומית דחתה תקנות בענייני אירוסים שהביאו יוצאי ספרד בטענה שהם מבקשים לשמור את 'מנהג אבותיהם בידם' (מובא אצל ש' אסף, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 101-102).
- 63 פורמון נולד ככל הנראה בעיר שיריס (Serres) שביוון, ובשנות השישים של המאה ה-16 עבר לפטראס ועמד בראש שלוש קהילות שפעלו שם. בניסיונו להכפיף גם את בני הקהל הרומאניוטים למרותו הוא נתקל בהתנגדות, והדבר עורר סערה ציבורית עזה ובכלל זה הלשנה לשלטונות ומאסר (על מקרה זה ותולדות חייו של פורמון ראו ל' בורנשטיין-מקובצקי, 'לתולדות המאבק על ההגמוניה בקהילת פטראס במאה השש עשרה', מיכאל, ז [תשמ"ב], עמ' ט-מא; י' גלר, 'היחסים הבינ-עדתיים באימפריה העותמאנית', מקדם ומים, ב [תשמ"ו], עמ' 35-36).
- 64 ביקורת נוספת על המהרשד"ם נכתבה על ידי ר' אפרים ב"ר יעקב הכהן שפעל בוויילנה במאה ה-17: '...ראיתי שם שהוא מפקפק בתפלות האשכנזים בפיזים [...] ובודאי כי הרבנים הנז' באשר שהיו ספרדים משבחי' לתפלות הספרדי'... (ר"א הכהן, שו"ת שער אפרים, לעמבערג תרמ"ז, סי' יג).
- 65 תיאור זה אינו תואם את החלוקה בעיר לכמה קהלים כמאתיים שנים מאוחר יותר, כפי שמתאר זאת ר' יוסף מולכו: '...שהרי ל"ב קדושות שיש בשאלוניקי, כל קהל וקהל יש לו מנהג בפני עצמו, שהרי ק"ק אשכנזי כל תפלותיהם הם ע"פ הוראת הר"ב המפה שהוא אשכנזי. ובק"ק ארגון יש להם מחזור ודיני תפלה ותקיעות שופר במוסף של ר"ה על פי סברת ר"ת ז"ל. וק"ק איטליאני יש להם מחזור וסדר תפלה בפני

תקופה על יחידים ואף על קהלים שלמים, אשר עברו להתפלל כנוסח בני ספרד, כדוגמת בית הכנסת שבירושלים או קהילות צפון אפריקה.⁶⁶

זאת ועוד, בן עזרא הזכיר בדבריו גם את הסידור הסיציליאני אשר מתוך הדברים ניתן ללמוד כי נדפס באותן השנים, כחלק מהמאבק הכולל 'לקיים מנהגם'.⁶⁷ היעדרם של סידורים זמינים על פי מנהג סיציליה כגורם משמעותי במעבר לנוסח ספרד עולה גם משאלה אחרת שהופנתה למהרש"ם. בשאלה זו מסופר על ראובן, בן לקהילה הסיציליאנית בעיר, שביקש לשנות את נוסח התפילה בבית הכנסת שבו התפלל לנוסח ספרד, וזאת מאחר ש'נפשו חשקה באותם המנהגים, וגם שמיום היותו לא ראה מחזור כי אם כמנהג הספרדים [...] וגם שהחזנים ברובם אינם יודעים להתפלל כמנהג הסיציליאני'.⁶⁸

הדפסת סידורים כחלק ממאבק על שמירת המנהג עולה גם מידיעות נוספות בנות הזמן. כך ביחס ל'מחזור הגדול' שהדפיס ר' בנימין הלוי בסלונקי בשנים ש"ח-ש"ט (1548-1549), שהוא סידור לכל השנה כמנהג האשכנזים בסלונקי. כפי שציין בניהו, ר' בנימין הלוי בחר להדפיס את הסידור אף על פי שרווחותו הייתה מוטלת בספק מפאת קהל היעד המצומצם שאליו פנה, וזאת מכיוון ש'חס על הנר, נר מצות ותורת מנהג' (י)גי אבותינו', דהיינו שלהדפסת הסידור היה תפקיד משמר של מנהגי האבות ומוגון עליהם.⁶⁹

עצמה. והספרדים כל תפלותם הם ע"פ סברת מרן ז"ל... (ר"י מולכו, שלחן גבוה, או"ח, ח"ב, ירושלים תשנ"ג, סי' תקפד, עמ' שמו). ייתכן שבמשך מאתיים שנה השתנתה המציאות בעיר ומעמדם של יוצאי ספרד כבר לא היה מרכזי כל כך כפי שהיה בדורות הראשונים שלאחר הגירוש.

66 דוגמאות רבות הובאו אצל תבורי (לעיל הערה 21). מלבד המעבר לבתי הכנסת הספרדיים, מצויות עדויות על כמה מיוצאי המערב (צפון אפריקה), אשר שינו את שמם או את זהותם כך שייחשבו לספרדים, כפי שעולה משאלה שנשלחה לר"ק: '...מעשה שהיה כך היה. אדם בא מארצות המערב לתוגרמה והחזיק עצמו בשם שמואל בן יצחק והחזיק כנויו ויחוסו בכנוי וייחס משפחה חשוב' [ה] מספרד. והנ' [ה] בני אותה המשפח' [ה] בדקוהו ולא האמינו היותו ספרדי, כ"ש היותו מיוחס וממשפחתם. וגם רבים מבני אדם גם בני איש היו מרגנים עליו באומרם שהוא מבני מערב, ואעפ"י כן הוא לא חשש מהם כלל... (רי"ק, שו"ת בית יוסף, ירושלים תש"כ, דיני גיטין וגירושין, סי' יג, עמ' קצז). על מקרה דומה, שבו ר"י ן' טבול, מתלמידי הובלוטס של האר"י, 'בקש להקרא בשם ספרדי, והביקורת של רח"ו ושל ר' סולמן ן' אוחנא נגדו ראו ר"מ גאביון, שו"ת, ירושלים תשמ"ה, כ"ב, עמ' שיד-שטו.

67 סרמוניטה העיד כי הגיע לידי תצלום של 'סדור תפילה מורחב' המתוארך למאות ה-14 או ה-15 שאותו זיהה כשייך לקהילה הסיציליאנית קודם השפעת המגורשים (י"ב סרמוניטה, 'נוסח התפילה של יהודי סיציליה', יהודים באיטליה, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 135-136). גולדשמידט כתב כי אין הוא מכיר סידור כמנהג קהילה זו, אולם ציין את המחזור לשבתות מיוחדות ולחגים הנקרא 'חזונים', שהוא כמנהג המערביים שנתגוררו בסיציליא' ונדפס בקושטא בשנת שמ"ה (ד' גולדשמידט, 'מחזורים כמנהג קהילות יוון', ספונות, יג [תשל"א-תשל"ח], עמ' קיד). כך גם חלמיש ציין את 'מחזור ליום כיפור כמנהג האנדלוסים בני ספרד שהתגוררו באסקיליה', שנדפס בוונציה שמ"ב (חלמיש, הקבלה [לעיל הערה 53], עמ' 438, 448). אולם נראה כי אין לזהות סידורים אלה עם הסידור הנדפס שנזכר בתשובה.

68 שו"ת המהרש"ם, (לעיל הערה 37), סי' לו; וראו ר' כהן, קושטא-שלונקי-פטרס, תל אביב תשמ"ד, עמ' 106. על הימצאותם הרווחת של סידורים כמנהג ספרד אל מול היעדר סידורים כמנהגים אחרים, ראו תבורי (לעיל הערה 21), עמ' 305-306.

69 מובא אצל מ' בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים תשל"א, עמ' 144. עוד על סידור זה ראו בהרחבה אצל בניהו, שם; וכן גולדשמידט (לעיל הערה 67), עמ' קמו-קמח. עם זאת, בסידור עצמו לא מצויים דיונים פולמוסיים בנושאי מסורת ומנהג. דוגמה אפשרית נוספת להדפסת סידורים מתוך התמודדות עם מנהגי ספרד היא ההדפסה של מחזור ארם צובה על ידי יהודי חלב בשנת רפ"ז (1527), אשר לטענת

התמודדות נוספת עם ההתבססות של עולם המנהג הספרדי מצויה בספר עיבור שנים לר' יששכר נ' סוסאן, אשר נתחבר בצפת ועוסק בחישובי השנים והתקופות 'משנת הרצ"ט ליציר' [ה'] (1539), ובכלל זה גם מנהגי קריאת התורה 'כמנהג ארץ ישראל והחוצות'.⁷⁰ בחיבור זה נזכרים המאבקים של המוסתערבים המקומיים, שאליהם הצטרפה באותן השנים גם קהילת המערביים, נגד יוצאי ספרד אשר ביקשו לשנות את המנהג המקומי. לאורך הספר הגן נ' סוסאן על מנהג המקום שנתפס על ידו גם כמנהג הקדום של ארץ ישראל, תוך התנגדות לניסיון לכפות מנהג אחיד, דהיינו את מנהג ספרד. בטיעוניו הזכיר את המציאות במצרים כמציאות מתוקנת של מנהגים שונים המתקיימים זה לצד זה מבלי לנסות לכפות מנהג אחיד ומשותף לכולם:

...הנה אפילו בעיר א' משתי קהלות גדולות וחשובות ברבוי חזנים וישיבה גדולה ברבוי רבנים, היו נוהגים בשתי כנסיותיהם בחבור הסדרים ופירודן מנהגות אלו משונות כל אחת כמנהג אבותיהם אחזו ולא מחזו אלו באלו ולא אלו באלו והיו שמחים אלו בשמחת סיומם של אלו ואלו בשמחת סיומם של אלו כל אורך זמן יישוב העיר אבות ובנים שתוכל כל קהלה לאחזו כמנהג קדמוניה. כתבתי והארכתי בכל זה לכבוד בני ארץ ישראל התושבים הקדמונים ית' שכן אחזו כמנהג אבותיהם שמימות גאוני הארץ הראשונים ז"ל שחקר כבודם כבוד.⁷¹

אל מול הניסיונות לאחד את המנהג המקומי תחת קורת גג אחת, דהיינו מנהג ספרד, הדגיש נ' סוסאן את החשיבות שבשמירה על המנהג של התושבים 'הקדמונים', שאותו ייחס גם ל'גאוני הארץ הראשונים'.⁷² דברים אלה קרובים לאופן הפעולה שנקט האר"י ועליו עמדנו לעיל, בניסיון לעגן את מנהג המקום על סמך אדני הקדמונים.

עדס נועדה לחזק את הנוסח המקומי אל מול התעצמות ההגירה הספרדית (א' עדס, דרך אר"ץ, בני ברק תש"ן, עמ' ה'; וראו י' הראל, 'מחלוקת והסכמה: ספרדים ומוסתערבים בחלב', לאדינאר, א [תשנ"ח], עמ' 131, הערה 57; תבורי [לעיל הערה 21], עמ' 299). ואולם, כפי שציין עדס בהמשך, נוסח התפילה הספרדי חלחל גם אל הקהילות המוסתערביות, 'עד שהתמזגו הקהילות במשך הזמן, והתחילו להתפלל ב'נוסח אחיד' [...] שהוא מיוזג של שני הנוסחים'. כך עולה גם מסידורי ארם צובה מתקופה זו המצויים בגניזה הקהירית, שבהם ניתן לזהות השפעה ספרדית משמעותית (תודתי לוורד רזיאל-קרצ'מר על הערה זו). עוד על הדפסת סידורים בסוף המאה ה-15 ובראשית המאה ה-16, ראו ז' גריס, 'מסורת ושינוי במעבר מכתבי יד לרפוס', עלי ספר, כד-כה (תשע"ה), עמ' 30-31.

70 ר' יששכר אבן סוסאן, עיבור שנים (תקון יששכר), ונציה של"ט, עמוד השער.

71 שם, סג ע"א (הדגשות שלי).

72 עימותים בין מגורשי ספרד לקהלים המקומיים נזכרו בהקשרים רבים בספרות בת הזמן, כאשר מלבד שאלות על נוסח התפילה, ויכוחים קשים התעוררו סביב הבדלים בהלכות שחיטה. מקרה קיצוני התרחש בעיר פאס, שם אף הסלים הוויכוח לאלומות ולהתערבות השלטונות, עד אשר בסופו של דבר נכנע קהל התושבים בפני קהל המגורשים (המקרה תועד בחיבורו של ר"ח גאגין, עץ חיים: פולמוס הלכתי בין מגורשי ספרד בפאס לתושבים, רמת גן תשמ"ז, וראו שם בדברי המבוא של עמאר, עמ' 16-22). מקרה אחר שהידרדר אף הוא לפסים אלימים ולהלשנה לשלטונות קשור בערעור של חכמים יוצאי ספרד על כשרות המקוואות של המוסתערבים בדמשק (ראו הראל [לעיל הערה 69], עמ' 125-126; ארד, היהודים המוסתערבים בסוריה [לעיל הערה 11], עמ' 123-128). על מתחים נוספים בין המוסתערבים לספרדים בדמשק ובכלל זה ויכוח על בתי קבורה, ראו ארד (שם), עמ' 75-78.

ח. 'אשריכם שתתקנו הפרץ' – הביקורת האשכנזית נגד מנהג ספרד

כפי שעולה מדברי המהרדש"ם ובן עזרא, רק הקהילות האשכנזיות בסלוניקי הצליחו לשמור על מנהגי התפילה שלהן.⁷³ ההיבדלות האשכנזית והשמירה על מנהגיה עולות גם מהתייחסויות מפורשות של חכמים אשכנזים נגד עולם התפילה והמנהג הספרדי. בולט בהקשר זה מפעלו של ר' משה איסרליש (הרמ"א) בהגותו על הבית יוסף, הקשור אף הוא לאותו מאבק.⁷⁴

התמודדות נוספת ותקיפה הרבה יותר מצויה בדבריו של ר' אשר לעמליין, חכם אשכנזי שפעל באיסטריאה שלידי ונציה. לעמליין זכה לחזיונות שונים, והוא ידוע בעיקר בזכות פעילותו המשיחית וחישובי הקץ שלו.⁷⁵ חלק ניכר מעיסוקו המשיחי נגע לתיקון נוסח התפילה תוך ביקורת ישירה על נוסח ספרד ומנהגיהם. חזיונו הראשון התרחש בשנת 'מט"ר' (1509) ב'צפת שבגליל העליון',⁷⁶ שם הוא חלם כי הגיע ל'בית הכנסת הגדולה' שב'עיר',⁷⁷ ובתוך ההיכל נגלתה אליו אישה לבושת שחורים שסיפרה לו:

אני הייתי בימי אבות הקדמונים, נשואה ומעולה עד למעונים [...] ואז ירדתי בגלות בבלה והייתי נשכחת כאבלה, וחזרתי לעלות מעלה באנשי כנסת הגדולה [...] ונשכחתי כפעם בפעם מפני חרבן בית שני והזעם, עד שקמו אנשים יחידים, מן הטובים וחסידי' [ם], והתחילו לסדר מהללי, במדה ובמספר כי רב חילי, וכתבו כל דבר ב'בירורי' [ם], אין להוסיף ולגרוע על אותם הדברים [...] והנה קמו דור

73 תופעה דומה מצויה גם בירושלים, שם הקהילה האשכנזית שמרה על צבינה והקימה בית כנסת עצמאי (על כך ראו: א' דוד, **על במותי ארץ הצבי**, ירושלים תשע"ג, עמ' 39).

74 H. J. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim: Their Relations, Differences and Problems*, New York 1996, p. 56. התייחסות נקודתית לביקורת של ר"א א' עזרא נגד פיוטי הקליר שנוכרה לעיל מצויה אצל המהר"ל מפראג, **נתיבות עולם** (מהדורת ח' פרדס), תל אביב תשמ"ב, חלק א, עמ' רפא-רפב (נתיב העבודה, פרק יב); וראו ספטימוס (לעיל הערה 21), עמ' 305-306. יש לציין כי גם המהר"ל התייחס לפייטנים הקדומים כאל מי שלא סרו מדרך האמת. עם זאת, בשונה מההקשר הקבלי שיש לביטוי זה אצל הרדב"ז והאר"י, נראה שאצל המהר"ל אין לו משמעות קבלית, אלא שווה הדרך הנכונה שראוי לדבוק בה (ראו לדוגמה אצל המהר"ל [שם], נתיב התורה, פרק טו, עמ' קסג).

75 על פעילותו המשיחית, ראו מ' בנמלך, **שלמה מלכו – חייו ורישומם בהיסטוריה**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשס"ו, עמ' 57-47; א' קופפר, 'חזיונותיו של ר' אשר ב'ר מאיר המכונה לעמליין רויטלינג', **קובץ על יד, ח (תשל"ו)**, עמ' 385-423.

76 קופפר פקפק בזיהוי העיר כמקום ההתרחשות, אולם לא סיפק הסבר אחר ההולם את הטקסט (קופפר [לעיל הערה 75], עמ' 392). זאת ועוד, פולמוסים על נוסח התפילה הספרדי רווחו פחות בצפונה של איטליה ויותר בסביבה העות'מאנית, שאליה הגיעו מרבית המגורשים.

77 אף על פי ש'בית הכנסת הגדולה' נזכר בערים רבות, ייתכן כי מדובר בבית כנסת שהיה בצפת בשם זה הנזכר גם במקורות צפתיים נוספים (ראו ר' משה טראני, **שאלות ותשובות**, ירושלים תשל"ד, ח"ג, סי' מוז; רח"ו, **ספר החזיונות**, עמ' 72). כך גם בחזיונותיו של ר"ק מסופר כי הוא עזב את 'כנסת הגדולה' (קארו, **מגיד מישרים**, וילנא תר"ם, ג ע"ב; וראו ר"צ ורבלובסקי, ר' יוסף קארו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 127). בנייה פקפק בזיהוי זה, ולטענתו מדובר בבית הכנסת הגדולה שבניקופול (מ' בניהו, **יוסף בחייר: מחקרים בתולדות מרן רבי יוסף קארו**, ירושלים תשנ"א, עמ' קנו). מלבד זאת, גם באיגרות ר"ש שלומל נזכר 'בית הכנסת אחד גדולה', אולם ייתכן כי זהו רק תיאור גודל בית הכנסת ולא שמו (ראו ר"י משה הלל, **האר"י וגוריו**, ירושלים תשנ"ח, עמ' כד).

כאלו הם משוגעים, תרבות אנשים רעים [...] והנה טרם אכלה לדבר, להודיעך
הוה ועבר, אודיע לך חביבי ובני, שמי זוכרי [...] נקראתי בשם, ואני תפלה.⁷⁸

האשה-תפילה, ששיא תפארתה היה בימי 'האבות הקדומים', המשיכה ושטחה בפני
לעמליין את העיוותים ואת השינויים שנעשו בתפילה בדורות האחרונים, כמו אמירת
'אהבת עולם' במקום 'אהבה רבה' בשחרית או אמירת פזמונים לפני התפילה בשבתות
ובימים טובים – מנהגים אשר מזוהים עם המסורת הספרדית. החזון מסתיים במינוי
של לעמליין לשליח לצורך תיקון אותם פגמים, דהיינו השבת נוסח אשכנז על כנו.⁷⁹
כאשר יתוקנו פגמים אלה, בישרה האשה, 'בזה יסירו הבגדים השחורים מעלי, וילבישוני
מחלצות וגם מעיל, ובשמחתי יהיה להם שמחה, יתן להם יי' וימצאו מנוחה'.⁸⁰ מכאן
יצא לעמליין לקריאה כוללת: 'לכן אחיי אתם וריעכם, שימו לבבכם על דרככם, הבו
לכם דבר ועצה הלום, הלא שמעתם מה היה העניין כלא חלום, אשריכם שתתקנו הפרץ,
ותזכו כימי השמים על הארץ, וזכותכם יביא הגואל לנו ולכל ישראל, אמן במהרה בימינו
ונראה בניין מקדשנו'.⁸¹

דברים אלה מאפשרים להרחיב את המבט ולמקם את דברי האר"י בתוך הקשר
רחב יותר של המאבק על הזהות העדתית בתקופה רבת-השינויים שלאחר הגירוש.
בעוד שיוצאי ספרד ביקשו להרחיב את השפעתם ולשפר את מעמדם בקרב הקהילות
שאליהן הגיעו, ניסו הקהלים המקומיים, ובראשם קהל האשכנזים, לשמר את מנהגי
אבותיהם ואת מסורות התפילה הייחודיות שלהם.

78 קופפר (לעיל הערה 75), עמ' 398-399 (ההדגשות שלי). על הזיקות הברורות שבין חיזיון זה ובין החלום
המצוי בחיבור 'עלילות דברים' האנונימי אשר נכתב בשנת רכ"ח (1468), ככל הנראה בצפון איטליה, ראו
י' תא-שמע, 'היכן נתחבר ספר "עלילות דברים"', כנסת מחקרים ג – איטליה וביזנטיון בעריכת י' חובב,
ירושלים תשס"ו, עמ' 157.

79 עניין זה מצטרף לתגובתו החרפה של לעמליין על הביקורת ועל הזלזול של בני ספרד בהגייה האשכנזית
שזכרה לעיל: '...תמתי איך קראו עלגין רק לאלו, ולהם ולכל בני ארצם לא קראו עלגין, והלא אינם
מפרישים בין סמך לצדי, ועוד הנקודות שהם מווח ורגלים לאותיות, אינם יודעים לברר אותם, כי הקמץ
ופתח שוה להם, והצרי והסגול ענין אחד להם [...] וכל זה בא להם על שקיימו הפסוק (תהלים קו, לה)
"ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם", כי כשעלה בדעתם להתגאה על שאר חבריהם, השתדלו להכנס
בחצרי ושערי מלכים ושרים, וכדי להיותם נאהבים לפני השרים למדו לשון וכתב הערלים וחכמת
תכונה ופילוסופי' [א] [...] ומתוך הלמוד של הפילוסופיא הרבו כמה מינים בישראל בעונותינו הרבים.
וזה היה סבה כשבא להם אי זה נסיון מלמעלה אז כלם נעשו ממרים, ויד הסגנים והשרים היתה במעל
הזה ראשונה [...] וכל זה הוא פרי הפילוסופיא רחמנא לישזבן [...] אבל הספרדים והדומים להם הם
עקר העלגים שאמרו חכמינו ז"ל' (קופפר [לעיל הערה 75], עמ' 406-407, וראו שם רקע והסבר, עמ'
392-393; בניהו, 'וויכוח הקבלה' [לעיל הערה 49] עמ' 79-81). ההגייה המוטעית של בני ספרד קשורה
לדעתו של לעמליין ללימוד הפילוסופיה שהיה נהוג בספרד ולהתערבות היהודים בחצרות המלכים
ובחקר הלשון שם.

80 קופפר (לעיל הערה 75), עמ' 402.

81 שם. מכאן הזיקה הברורה בין תיקון נוסח התפילה להחשת הגאולה. על הזיקה בין תיקון הלשון ונוסח
התפילה להחשת הגאולה אצל רס"ג והרמב"ם, ראו ספטימוס (לעיל הערה 21), עמ' 296-300.

ט. 'אלו ואלו דברי אלהים חיים' – בין אשכנז לספרד בקבלת האר"י

לאור זאת, תמוהים ביותר דברי רח"ו המובאים בהקשר זה על אודות נוסח התפילה שקיבל מרבו, המיוסד דווקא על הסידור הספרדי הנדפס, כמו גם הדומיננטיות של נוסח ספרד ביתר הכרעותיו של האר"י בשאלות של נוסח שעליהן עמדנו לעיל.

כדי להתמודד עם קושי זה העלו החוקרים השערות שונות. משה חלמיש במחקרו שיער כי בעוד שהאר"י עצמו נטה יותר למנהג אשכנז, תלמידו ומוסר דבריו, רח"ו, ביקש לטשטש את ההקשר האשכנזי של האר"י ובחר שלא להכניס את הערותיו על המחזור האשכנזי אל תוך קורפוס הכתבים. עם זאת, לדעתו רח"ו 'הפריז בנאמנותו למנהג ספרד, ולא תמיד פעל בתום לב [...] מתקבל הרושם שרח"ו כביכול לא חש בנוח וביקש להעלים את המקור במחזור האשכנזי, דבר שנחשף דווקא על ידי בנו, ר' שמואל'.⁸² באופן זה נכנס המאבק על נוסח התפילה גם אל תוך בית מדרשו של האר"י ומשקף את ההבדלים שבין עמדת הרב לתלמידו.⁸³

אפשרות נוספת העלה משה אידל, אשר ביקש להראות מהלך התפתחותי בקבלת האר"י: בתקופה המוקדמת של חייו הזדהה האר"י עם נוסח אשכנז ועסק בפרשנות של הפיוטים האשכנזיים; ובשלב מאוחר יותר, עם החשיפה לספר הזוהר ולסביבה הצפתית, אימץ את הקבלה הספרדית על מנהגיה ותפילותיה.⁸⁴

מלבד אפשרויות אלה, יוסף אביב"י ציין מסורת שנמסרה על ידי אחד משלוחי צפת ועל פיה בכל ימות השנה התפלל האר"י עם הספרדים, ורק בימים נוראים התפלל עם האשכנזים. כאשר נשאל לפשר העניין, הוא ענה: 'אלו ואלו דברים אלהים חיים, אך ורק תפלת ספרדים יותר מזמורים וכמה בקשות, ואומרים בהצבור שחרית ומנחה הודוי, לכן נראה לי יותר טוב להתפלל עמהם'.⁸⁵ באופן זה ניתן גם ליישב את הפער שבין הסידור הספרדי, אשר עליו התבסס רח"ו בנוסח התפילה שמסר, לבין ההערות של האר"י עצמו על המחזור לימים נוראים שהיה כמנהג אשכנז.

על אף האפשרויות השונות שהעלו החוקרים, כולם הסכימו כי ההכרעות של האר"י היו נקודתיות, וכדברי אביב"י בסיכום העניין:

צירוף כל הידיעות הללו יביאנו אל מסקנה אחת פשוטה: האר"י בירר לו נוסח

82 חלמיש, 'זיקתו של האר"י' (לעיל הערה 11), עמ' 250, וראו רח"ו, שעה"כ, ק ע"ב. לכך יש להוסיף את הערת ר' שמואל ויטאל (רש"ו) על דרכו של אביו בנוגע לפיוטים הספרדיים: 'א"ש [אמר שמואל], אעפ"י שכתב זה אבא מארי ז"ל, ראיתיו שכשהיה ש"ץ בקהל בימים נוראים היה אומר כל הוידוים הנזכר משום שמנהגם של ישראל תורה' (בתוך: רח"ו, שעה"כ, נ ע"ד, הע' ג). רש"ו ציין כי למרות הוראת האר"י שלא לומר את הוידוים כמנהג ספרד, נהג אביו, רח"ו, לאמרם בכל זאת, וזאת בשל המנהג הרווח בקהל שבו התפלל.

83 זיהויו של רח"ו כבעל מגמה ספרדית מובהקת מעלה תהיות שכן מוצא המשפחה מקלבריה שבאטליה, וכן ידוע שעמד בראש הקהילה הסיציליאנית בדמשק (רח"ו, ספר החזיונות, עמ' 50, 107-108).

84 אידל, 'על ר' נחמיה' (לעיל הערה 15), עמ' 337. עם זאת, דברי האר"י על אודות הפיוט ושערי הרקיע נמסרו לרח"ו עצמו אשר למד אצל האר"י בסוף ימיו, ומכאן שזיקתו למנהג אשכנז נותרה גם בתקופה זו.

85 מובא אצל א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 841; וראו הדין על מובאה זו אצל אביב"י, קבלת האר"י (לעיל הערה 1), כרך א, עמ' 95.

תפילה משלו. הוא אחז בשני הנוסחים שהיו מונחים לפניו, ספרד ואשכנז, ונטל לשונות ובריר נוסחים מזה ומזה על פי שיקול דעתו.⁸⁶

עם זאת, וכהמשך לדברינו לעיל, נראה כי הסתכלות רחבה יותר על השינויים ועל המגמות בחברה היהודית באותן השנים מספקת כיוון נוסף מעבר לפתרונות נקודתיים אלה שהוצעו במחקר. אישיותו של האר"י ותולדות חייו מגלמות בעצמן שילוב ייחודי בין העולם האשכנזי לספרדי. בעוד מוצאו של אביו הוא אשכנזי במובהק, הרי שבמשך מרבית ימיו הבוגרים השתייך האר"י לאלטיה הספרדית התורנית וכנראה גם הכלכלית שבמצרים ובהמשך גם לזו שבצפת. במובן זה, המתח שבין הרצון לשמור על זהותו האשכנזית, ובין האימוץ בפועל של רבים מנוסחי התפילה הספרדיים, משקף את הפער שבין זהותו העדתית של האר"י, ובכלל זה מאבקו לשמר זהות זו, לבין הסביבה שבתוכה גדל בפועל ושאת מנהגי התפילה שלה ספג כבר מגיל צעיר.⁸⁷ בהקשר זה שימשה הקבלה אמצעי רב-חשיבות לא רק בניסיונות שנידונו לעיל לשמור על מנהגי האבות, כי אם גם בקביעותו באילו מקרים ניתן לחרוג ממנהגים אלה ולאמץ את נוסח התפילה הספרדי.⁸⁸ על עמדה זו של האר"י אפשר ללמוד מדברי

86 אביב"י (שם); וכן ראו דברים דומים אצל חלמיש, 'זיקתו של האר"י' (לעיל הערה 11), עמ' 254.

87 יש לציין כי בדומה לאר"י, גם אצל בן זמנו, ר' יוסף קארו, ניתן לזהות שימוש נרחב במגוון ספרות הפסיקה, הן האשכנזית, הן הספרדית. עם זאת, ייתכן כי השימוש במקורות אלה נעשה משיקולים שונים לחלוטין. על כך ראו: 'תא-שמע', רבי יוסף קארו בין אשכנז לספרד – לחקר התפשטות ספר הזהור', תרביץ, נט (תש"ף), עמ' 153-170.

88 הדים לפערים אלה עולים גם מהנימוקים שהביא להכרעותיו השונות כמנהג ספרד. כך למשל בנוגע לברכה על תפילין של ראש, מנהג הספרדים הוא שאין לברך ברכה זו בעוד שהאשכנזים נוהגים לברכה. בביאור הכוונות לברכה זו כתב רח"ו כי מטרתה ליצור אור מקיף לעולם האצילות, אולם מנהג האר"י היה שלא לברך ברכה זו, וזאת מכיוון 'שאין בנו כח לתקן המקיף ע"י מעשינו וממילא נעשה, אך סברת חכמי אשכנז שיש כח בידנו על זה ולכן מברכים גם על הראש' (ר' חיים ויטאל, ספר הכוונות הישן, ירושלים תשס"ד, עמ' מג; הנ"ל, פ"ח, א, שער התפילה, פ"א, עמ' ב, שם, פ"ה, עמ' ט, וכן שם, פ"ו, עמ' כב; הנ"ל, שעה"ב, יב ע"א, יב ע"ג). אם כן, על פי האר"י, יסוד ההבדל שבין האשכנזים לספרדים נעוץ בשאלת יכולת הפעולה האנושית, כאשר מנהגו בפועל שלא לברך על תפילין של ראש מאמץ למעשה את מנהג ספרד ומקבל את הקביעה כי אין בכוח בני האדם ליצור אור מקיף לעולם האצילות. עמדה זו, הרואה במסורת האשכנזית ובמנהגיה יכולת לפעול במישורים גבוהים יותר מאשר בזו הספרדית – ומכאן אף ההסתייגות ממנה – מצויה גם במקומות נוספים. כך בקביעה כי בפסוקי דזמרה יש לומר את פסוקי 'הודו' לפני ברכת 'ברוך שאתמר', כמנהג הספרדים, ולא לאחריה, כמנהג האשכנזים, הנימוק של רח"ו הוא כי בשלב זה יש עדיין צורך לתקן את עולם העשייה, בעוד שלפי האשכנזים פסוקי 'הודו' הם כבר חלק מעולם היצירה הגבוה יותר (רח"ו, שעה"ב, יז ע"א-ב). יש לציין כי בספר תורה אור לר' שמואל כהן, שהוא מהחיבורים הקדומים ביותר שבהם נדפסו כוונות האר"י, נכתב כאן בשמו של רח"ו: 'אבל אנחנו הספרדים' (ר' שמואל כהן, תורה אור, ונציה שס"ה, מד ע"ב, ההדגשה שלי. על חיבור זה ראו אביב"י, קבלת האר"י [לעיל הערה 1], עמ' 280). כך גם הכרעתו לומר 'אהבת עולם' כמנהג הספרדים ולא 'אהבה רבה' כמנהג האשכנזים, וזאת מכיוון 'שאהבה רבה הוא בחדס שבעולם האצילות, ועתה אנו בהיכלות הבריאה ולכן צריך לומר אהבת עולם, כי היא אהבה זוטא' (רח"ו, שעה"ב, יט ע"א). דברים דומים מצויים אצל ר' שמואל משער-אריה שכותב על ההכרעה לומר 'אהבת עולם' בניגוד לעמדת הטור: 'אנו בהסתר פנים, ואין אהבה נכרת בעת הגלות אלא נקראת אהבת עולם' (שמ"א, חדושי שמואל, 17. מובא אצל בניהו, יוסף בחירי [לעיל הערה 77], עמ' תעג-תעד). לפי הביאור של רח"ו, הנוסח האשכנזי מכוון לחסד העליון שבעולם האצילות, אולם על פי מבנה הכוונות של האר"י, בשלב זה המתפלל מצוי עדיין בהיכלות הבריאה, ועל

ר' שמואל ויטאל (רש"ו), בתשובה לשאלה שנשלחה אליו על אודות נוסח התפילה של האר"י:

...האמנם בסדר התפלות אנחנו ההולכים אחרי דרך מזרח השמש המאור הגדול המאיר לארץ ולדירים אשר נגלה אלינו וזכינו לראות אורו והילו זרח על פנינו כהגלות נגלות חד מן קמאי אריה דבי עילאי המקובל החסיד כמהר"י לוריא אשכנזי זלה"ה [...] והנה כפי דרך החכמה הזאת, יש כמה שינויים בתפילות אם בסדר התפלה ובסדר המזמורים ואם במנין התיבות ואם במנין האותיות כאשר נתבאר מקצתם בס' הזוהר ובס' התיקונין ובספרי המקובל האלהי כמוה"ר מנחם מרקאנטי זלה"ה והמקובל האלהי כמוה"ר שלמה נ' אלקבץ הלוי זלה"ה והמאור הגדול המקובל האלהי כמוה"ר משה קורדוויירו זלה"ה ומהם מימינים ומהם משמילים עד שבא המאור האמצעי מהר"י לוריא אשכנזי זלה"ה וישר כל המעקשים למישור אפריון נמטייה ולא חש לדברי הפשטנים בזה.⁸⁹

סמכותו הקבלית של האר"י בעיני רש"ו אפשרה לו שלא לחוש 'לדברי הפשטנים', אשר כפי שעולה מתחילת התשובה הכוונה לר' יוסף קארו,⁹⁰ וכך גם בהקשר הקבלי הוא 'ישר כל המעקשים למישור', דהיינו הכריע בין מגוון הדעות הקבליות שלמן ספרות הזוהר ועד למקובלים שפעלו בסביבתו.⁹¹

י. סיכום

'זהו מה שאומרים הספרדים באשמורת הבקר מהחכם אשכנזי זלה"ה' (קובץ בקבלה, כתב יד ניו יורק, ביהמ"ל MS 1584 [10682], דף 57 ע"ב)

במאמר זה ביקשנו להראות כי ההתייחסויות השונות של האר"י לעולם המנהג ולנוסח התפילה מקיימות שיח ער עם תפיסות הלכתיות מגוונות שרווחו בסביבתו. כך החלוקה

כן יש להסתפק ב'אהבת עולם' שהיא 'אהבה זוטא' בלבד. בכל המקרים הללו הנוסח האשכנזי מכוון למקומות גבוהים יותר וליכולת פעולה משמעותית יותר, ובכל זאת הכריע האר"י לטובת נוסח ספרד. במילים אחרות, ההכרעות הנקודתיות של האר"י להתפלל כנוסח ספרד משקפות אף הן את הפער בין המקום האידיאלי של נוסח אשכנז, המתאפיין ביכולת פעולה משמעותית, לבין ההכרעה למעשה כמנהג ספרד. עוד על חוסר היכולת לפעול בתפילה כעיקרון המלווה את כוונות התפילה של האר"י בכוונתי להרחיב במקום אחר.

89 ר"ש ויטאל, באר מים חיים, תל אביב תשכ"ו, סי' יט, נג ע"א.

90 בהמשך פירט רש"ו דוגמאות למקומות שבהם חלק האר"י על רי"ק, כדוגמת מנהג הכפרות או ברכת הנותן ליעף כוח, שרי"ק התנגד להם והאר"י הורה לקיימם. על כך ראו חלמיש, הקבלה (לעיל הערה 53), עמ' 180-204; וביתר הרחבה אצל פלאי, קבלת האר"י (לעיל הערה 8).

91 יש לציין כי למעט ר' מנחם רקנאטי, יתר החיבורים והדמויות הנוכחים בדבריו משויכים למסורת הספרדית או מזוהים עמה. על הכרעת האר"י כי יש לומר ד' פעמים 'ובכן' בתפילות ראש השנה בניגוד לעמדת ר' מאיר נ' גבאי ור"ש אלקבץ, ראו אידל, 'התפנית הליטורגית' (לעיל הערה 15), עמ' 32; ב' זק, ממעינות ספר אלימה לר' משה קורדובירו ומחקרים בקבלתו, באר שבע תשע"ג, עמ' 76-80.

שיצר בין עולם הפיוט הקדום המבוסס על אדני הקבלה, לבין משוררי ספרד שאותם דחה מכול וכול, מתמודדת ישירות עם חלוקה דומה אך הפוכה בתכניה המצויה אצל המהרשד"ם, הפוסק הנודע מסלוניקי, אשר דחה את הפיוט הקדום ושיבח את עולם הפיוט הספרדי. כמו כן, הנחייתו כי על כל אדם לשמור על מנהג אבותיו, שכן 'אין תפלתו עולה למעלה אם לא בסדר ההוא', עומדת אף היא בזיקה ישירה למגמה הרווחת בקרב יוצאי ספרד להשליט את מנהגיהם בקהילות השונות, כפי שקבע המהרשד"ם במפורש כי 'טוב ויפה להניח המנהג ההוא לאחוז בסדר מנהג ספרד'.⁹² מלבד זאת, הועלתה האפשרות כי קביעתו שר' אלעזר הקליר הוא 'ודאי' בנו של רשב"י נועדה לספק מקור סמכות קבלי-תנאי למנהגי התפילה האשכנזיים, וזאת אל מול מגמות אחרות אשר ביקשו לזהות את רשב"י דווקא עם מסורת התפילה הספרדית. השערה נוספת שהועלתה במאמר היא כי החלוקה שיצר האר"י בין התלמוד למנהגי האבות עומדת אף היא כנגד חלוקה מקבילה של יוצאי ספרד בין התלמוד לספר הזוהר.

מגמה זו של האר"י נבחנה על רקע תופעות רחבות יותר שרווחו באותן השנים של התבססות יוצאי ספרד בקרב הקהילות שאליהן הגיעו לאחר הגירוש מחד גיסא, והניסיון – הכושל לרוב – לשמור על מנהגי האבות על ידי אותן קהילות מאידך גיסא. עם זאת, נידונו גם המקומות הרבים שבהם הכריע האר"י בפועל כנוסח ספרד, וזאת בשונה מעמדתו הנחרצת לשמור על מנהגי האבות, כאשר גם כאן התבססותו על אדני הקבלה אפשרה לו להכריע במקומות השונים נגד מנהגי האבות. פערים אלה בין רצונו העז לשמור על מנהגי האבות לבין אימוצו של הנוסח הספרדי בפועל מעמידים את דמותו של האר"י כמקרה בוחן ייחודי המגלמת באישיותו ובתולדות חייה הקצרות את המורכבות העדתית ואת המתחים בין הקהלים השונים בדורות הראשונים שלאחר גירוש ספרד.

92 מלבד שאלת נוסח התפילה והפיוט, מצוי מקום נוסף שבו אין הסכמה בין שני החכמים. בשאלה שנשלחה למהרשד"ם על ידי חכם בשם ר' אביי, שהתגורר בקושטא, הוא נשאל בנוגע ל'הכובע של לבד שלובשים על המצנפת מפני הגשמים, וברוב הארצות לא פקקו בו אפי' בשבת, ויש נוהרים בשבת ומקילים ביו"ט אם יש בהם איסור ללובשן שיש מהם משום אהל' (שו"ת המהרשד"ם [לעיל הערה 37], אר"ה, סי' ד). המהרשד"ם השיב באריכות כי אין לאסור יציאה חבושים בכובע בשבת. לעומת זאת, רח"ו מסר כי ר' גדליה 'שמע מפני שאני אמרתי לו שמורי ז"ל לא היה משים על ראשו ביום שבת אותו הכובע של לבדים הנק' [רא] קאפיליי שרגילין ליתנו על הראש מפני הגשמים, והטעם הוא כי יש בחללו בין חללו אל ראשו עצמו אהל שיעור טפח [...] ואני לא זכרתי אם אמרתי לו הדבר הזה' (רח"ו, שעה"כ, עד ע"ד). ייתכן כי הסתייגותו של רח"ו קשורה לפסיקתו הנחרצת של המהרשד"ם בעניין (על ההקשר ההיסטורי של תקנת ההליכה עם כובעים אלה, ראו כהן [לעיל הערה 68], עמ' 50).

